

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 112 (16722)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 4,
четверг

Ат салган шагы 16.30
Садар өртээ 3 рубль.

ШУПТУ ЧҮВЕ — МУРНУДА!

Эргим Лариса!

Турцияга уруглар аразынга хостуг хүреш талазы-биле делегей чемпионатынга алдарлыг тиилелген дээш сеткилим ханызындан байыр чедирдим. Стамбулга сээң хүрежикчи хөлээш-кин болгаш идегел-биле хайгаарап турдувус. Бистиң идегеливисти хандырдың-даа. Европа болгаш Россия чемпионаттарынга чаңгыс удаа эвес тиилээш, кадет кыстар аразынга Россияның 11 дакпыр, Европаның 3 дакпыр чемпиону болдуң. 18 харлыгыңда делегей чемпионатынга тиилээш, спортчу мергежилдин бедиң деңгелин база катап бадыткааш, моон сонгааргы тиилелгелерже чаа базымны кылдың.

Шупту чүве — сээң мурнуңда. Россияның Олимпий комитетиниң шийтпирин езугаар сени херээжен үреш талазы-биле Россияның шилдиндек олимпий командазының составыңга кииргени билдине берген. Ынчалза-даа чурттуң олимпий командазының кежигүнү болур төлээде, чүү-даа деп чугаалаарга, хүрежир база катап хүрежир алаар.

Ынчанмыже улуг спортка бодуң тиилелген-биле бистиң республикавысты база катап алдаржиткаш, Тываның спортчуларының делегей чедишкннеринге улугуну киирдик. Сээң тиилелген анаа-ла чедип алдынмаан, тиилелгеже чүткүлүң, күш-ажылың, тыва мөгелерниң болгаш тренерлерниң чаңгыс эвес салгалының дуржулгазы сеңээ дузалаан.

Улуг спорт делегейинге чедишкннериң-биле өзүп олар салгалга үлегер болдуң. Хөй-хөй оолдар болгаш кыстарны спортчу чедишкннерже хей-аът киирип шыдаарыңга бүзүрээр мен.

Эргим Лариса, сеңээ чаа-чаа тиилелгелерни, кадыкшылды болгаш аас-кежик күзедим. Сеңээ бүзүрөп турар бис, олимпий оюннарының хундулуг индириңге сени көөрүңге сеткиливистен идегел турар бис. Чедишкннерни күзедим! Хундулел-биле,

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. ООРЖАК.

2003 чылдың август 2.
Кызыл хоорай.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНУ КЫСКА — БАЖЫН

Тыва Республиканың Чазааның сентябрь 2-де болуп эрткен ээлчеглиг хуралы хостуг хүрешке делегей чемпиону, Тываның күрүне университетиниң студентизи Лариса Ооржакка ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тываның төгүзүнде делегей чемпиону атты бир дугаар чедип алган тыва кыска байыр чедирген, аңаа моон сонгаар спортчу чедишкннерни күзүүн байыр чедирген бижикни номчууру-биле эгелээн.

Лариса Ооржак чоокта чаа Турцияның Стамбул хоорайга херээжен улустун аразынга болуп эрткен делегей чегелиг хостуг хүреш маргылдаазынга киришкеш, бодунуң деңгизинге тиилелгени чедип алгаш, делегей чемпиону болган. Оон аңгыда ол Европаның үш дакпыр, Россияның он бир дакпыр чемпиону.

Ш.Д. Ооржак байыр чедирген бижикни, дириг чечектерни Ларисага байырлалды-биле тывыскан. Олимпий оюннарының программазында кирип турар хостуг хүрешке делегей чемпиону атты чедип алыры кончуг берге, ыңдыг-даа болза турасоруктуг тыва кыс ону чедип алганы улуг чедишкн дээрзин Шериг-оол Дизижинович демдеглээн. ТР-ниң Чазааның, школа-ларның, башкыларның, тренерлерниң спортту сайзырадырынче сагышты салып турарының баштайгы түннели кестүп

келген, ол бистин ниити тиилелгевис деп, Дарга айтыткаш, ыңдыг чагай херектер ам-даа уламчылаарыңга бүзүрелин илереткен. Мөге Лариса Ооржакка олимпий оюннарынга киржир дээш ооң бетинде болур маргылдааларга көскү спортчу түннелдерни чедип алырын күзүүн.

Делегей чемпиону Лариса Ооржактың чурттаарыңга таарымчалыг байдалды тургузары-биле чаа-гайжыды туттунган чурттаар бажыңны тускайлап бээр дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган.

Мөге Лариса Ооржак сөс алгаш, үнелелди берип, улуг деткимчени көргүзүп турары дээш Чазакка өөрүп четтиргенин илереткеш, идегелди бүзүрөди-биле бүгү күжүн үндүрерин азаан.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың байыр чедирген бижикни мегениң тренери В.М. Достайга база тывыскан.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ БАДЫЛААН

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң «Россия Федерациязының составыңга Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлар дугайында» Чарлыын амьдыралга боттандырап талазы-биле кол-кол хемчеглерниң планын Чазак хуралыңга сайгарып көргөн.

Тыва Республиканың Чазаанда

Бо талазы-биле дындадыгны ТР-ниң Экономика хүлээлгезин күүседип турар С.Н. Сапова кылган. Хемчегде 2003-2004 чылдарда республиканың үлетпүрүн, көдээ ажил-агыйын, социал адырын хөгжүдерде чүнү кылырын, чеже хире акшатагерикти чарыгдарын, кайы хире хуусаада күүседирин айтып турар. Ол ышкаш байырлалдарга белеткел үезинде чурттар, девискээрлер аразыңга харылзааларны экижидеринче угланган ниитилел-политиктиг хемчеглерни база киирген.

Чазак кежигүннери хемчеглер төлевилелин кичээңгейлиг сайгарып көргөш, боттарының са-

налдарын киирген.

Ш.Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, хемчеглерде айтылган кылыр ужурулуг ажилдарны Тыва Республиканың яамылары, ведомстволары Россияда оларны удурутуп турар албан черлери-биле кыска хуусаада дугуржуп чугаалажып алырын чугулага көргөн. РФ-тин яамылары, ведомстволары-биле кылыр ажилдарны шуптузун дугуржуп шийтпирлеп алган соонда хемчеглерге ат салдылары-биле РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьяновка киирерин ол дыңнаткаш, ажил кончуг харысалгалыг болуп турарын чугаалаан.

Хемчеглерни Чазак кежигүннери бадылаан.

АГРАР БИЗНЕСИ САЙЗЫРАДЫР

2003-2006 чылдарда республикага аграр бизнесте хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны Чазак хуралыңга чугаалашкан.

Аграр бизнес бистин республикада кошкак хөгжүп турарын хуралга демдеглээн. Тус черниң бараан бүдүрүкчүлери кожазы девискээрлерниң сайгарлыкчыларындан хожудап, эки шынарлыг продукцияларны бүдүрүп шыдавайн турар. Ылангыс сүт болгаш сүт продуктуларын бүдүрерин база садарын чогуур денелге организаастап чорутпаан. Балык, куш, ары продукттарын бүдүрерин, рынокка садарын оожум шингээди ап турар. Кат, арыг болгаш минералдыг суглар аймаан, пеш тооруун, мөөгүлери, өт үнүштерни ажыглаар, оларны белеткээш, рынокка садар ажылды четпес

чорудуп келген.

Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары көдээге биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынче чогуур кичээңгейни салбайн, оларның ажилдарыңга таарымчалыг байдалды тургузар хемчеглерни албайн келгенин хуралга четпес деп санаан.

Республикага аграр бизнесте 2003-2006 чылдарда хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни айтылган доктаалды хуралга хүлээп алган.

Чазак хуралыңга ниитизи-биле чээрби ажыг айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Цеченлинг» хүрээзинге

ЫДЫКТЫГ АЙЫЗААШКЫН

Сентябрь 2-де Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту республикада эң улуг «Цеченлинг» хүрээзинге моорлап келген. Машинадан үнгөш, хүрээже чоруп орган

Башкыны Ону изиг хүнден дуглаан хөлчөк улуг, янзы-бүрү пөстөр-биле каастап даараан хол майгыны туткан лама-башкылар үдеп чораан. Ону көргөн база баш бурунгаар

билип алган чон хүрээ чоогунга хөйү-биле чыгып келген.

Хүрээде байдал-биле таныжып, ында ажылдап турар лама-башкылар-биле ужуражышкын соонда Ыдыктыг Башкы даштын

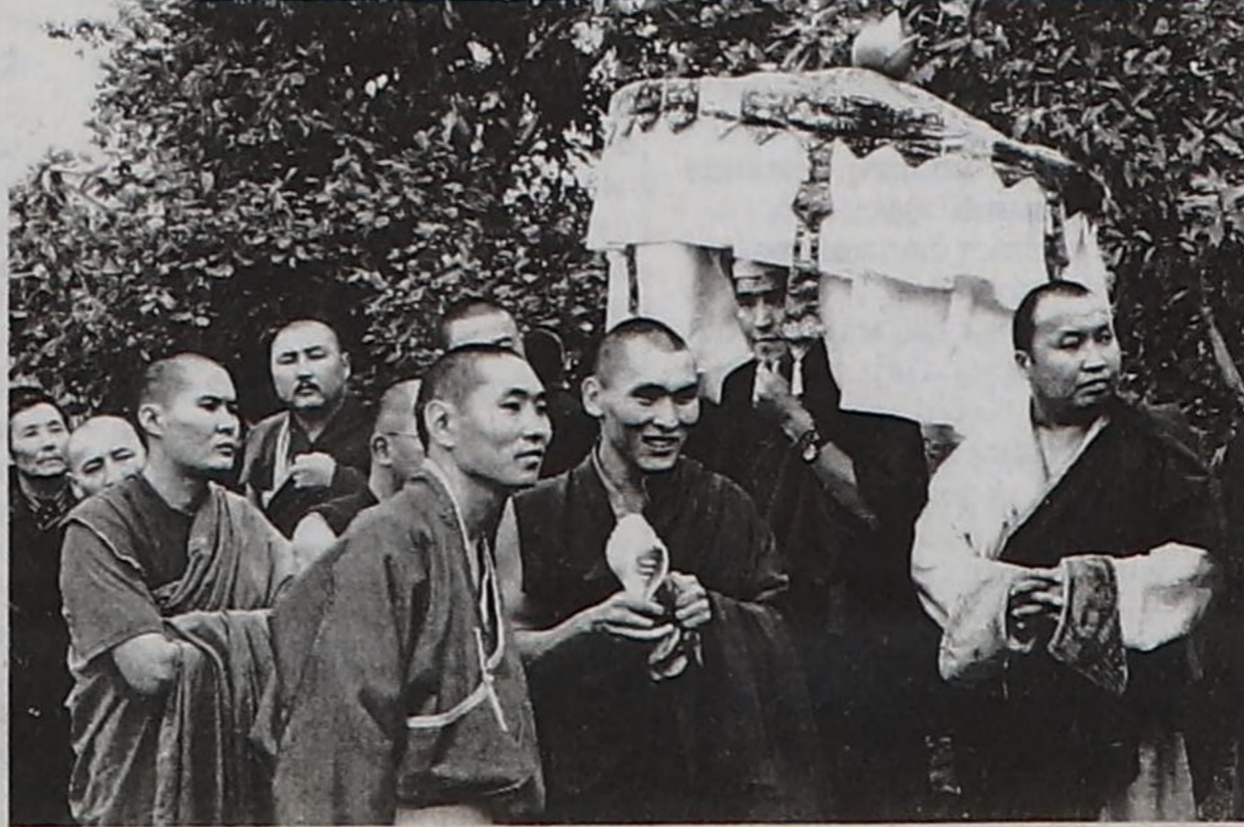
чыгып келген хөй чонну хүлээп эрттирер күзелин илереткен. Аңаа чогуумчалыг байдалды хүрээ ажылдакчылары кончуг дүрген тургуза каапкан. «Цеченлинг» хүрээзиниң эжииниң аксындан

эгелээш, чүс-чүс чүдүкчүлөр ак-ак кадактарын туткулап алгаш, Башкыже кирер ээлчээн манап турганнар. Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту дүжүлгеге аас-кежик кыйгырган йөрээл номналын номчуп, баарыңга чедип келген чүдүкчүлери холу-биле айызап, чада тудуп бараалгаткан кадактарын баштарын ажыр кедирип, Чырыткылыг Далай-ламаның ыдыктааны кызыл чалааларны оларның моюннарыңга баглап берип олурган. Чүдүкчүлөр дыка хөй болганындан ук езулал ийи шак ажыр үргүлчүлээн.

Борис ОНДАР.

Чуруктарда: ыдыктыг езулал үезинде.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

ДЕВИСКЭЭРЛЕР-БИЛЕ ҮЛЕЖИНГЕ ТӨП БЕЛЕН

2004 чылдың бюджет төлөвилели Күрүне Думазында август 26 кирген. Бо документини Федералдыг Хуралдың палатагарының төлөөлери-биле эге номчулгага чугулашкан. Күрүне Думазының бюджет адырының талазы-биле адаккы комитединиң даргазы Максим Васильев төлөвилелге хамаарыштыр мындыг тайылбырны берген:

— Эге номчулга үезинде социал статъяларны (чүүлдерни) акшаландыраарын өстүргөн. Бо бюджетти “кризис сөөлүндөги” бюджет деп санап болур. Чүге дизе чоннуң бюджет чарыгдалдарын болгаш орулгаларын, чурттуң саң-хөөзүн ол те силгипкен. Ону 1998 чылдың бюджет хемчээли-биле деңнеп болур. Амгы саң-хөө документизи чоннуң орулгаларының байдалын кризис мурнундагы деңнелге чедирип келген.

Орулгаларның түнүн 1 баррель нефть өртээ 22 доллар болурунга деңнээн. Бо планни 1 баррель нефть өртээ 18 доллар кылдыр доктааткан. Арай сөөлүзүредир билдинип келгенин езугаар алырга, 2 триллион 740 млрд. рубль кирер азы социал адырны акшаландыраарын улгатырар арга тургустунган бооп турар. Акшаландырышкын чүгле социал адырга эвес, харын камгалалга 18 хуу, эрге-хоойлу камгалаар структураларга 12 хуу эзер.

Чурттуң кол саң-хөө документизинде принципалдыг өске-даа чаа чүүлдерни айтыгкан. Бирээде, үндүрүлгелерден орулгалар алыры эзер, ол барык 2,1 триллион рубль болур. Ийиде, орулгаларның болгаш чарыгдалдарның карышкаа 83 млрд. рубль бооп хөвээр арттар.

Бюджет төлөвилелинде үндүрүлгелерден алыр орулгаларны төптүң болгаш девискээрлерниң аразынга хуваарының аргазын чөптүг ажыглаарын оралдашкан. 2004 чылда бюджет хөрөңгизи хуваар хемчээл 57 болгаш 43 болур. 57 хуузун федералдыг бюджетке, 43 хуузун девискээрлерниң бюджеттеринче шилчидер. (2002 чылда бо көргүзүг 59 болгаш 41 турган). Алызында барып, 50-50 хуу кылдыр хуваар үе удавас. Ынчалза-даа ону бөгүн чедип ап шыдавас бис. Федерация субъектилериниң хөгжүлдөзи дең-дески эвес болгай.

Амгы үеде Россияда 30 девискээр дотациялыг. Үндүрүлгелерден орулгалар алыры база дески эвес. Мында чаа чүүл болза таакпыдан акцизтерни (доора үндүрүлгелери) федералдыг бюджетке шилчидерин доктаатканы болур. Мооң түңнелинде, чижээ, Краснодар край 24 млрд. хире рубльди чидирер. Орук фондурларын дүжүргенинден Москва облазы барык 4,7 млрд. рубльди чидирер.

Бо чылдың июнь айда РФ-тин Күрүне Думазының бюджет талазы-биле комитединге үш талалыг ажылчын бөлүк 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп садыглаашкындардан 5 хуу үндүрүг тыртарын солуур деп шийтпирлээн. Чүге дизе РФ-тин Чазаа немелде өртөктөн болгаш садыглаашкындардан үндүрүлгелер бот-бодунга удурланышкак деп көргөн.

Ынчалза-даа садыглаашкындардан үндүрүлгелери солуп кааптар болза, девискээрлер дыка хөй хөрөңгини чидирер апаар. Бирги ээлчегде, Москва, Санкт-Петербург улуг каражага таваржыр. Чижээ, найысылал 30 млрд. ажыг, Санкт-Петербург 8, а ниити девискээрлер 60 млрд.

ажыг рубльди чидирер.

Бо дээрге бюджет хандырылганың талазы-биле девискээрлерниң дең-дески эвес байдалын кызыраарынче угланган принципалдыг туруш. Москвада кижжи бүрүзүңге онааштыр бюджеттен чоннуң орулгалары 29 муң рубль, а Дагестанда чүгле 3 муң, Липецк областа 4 муң хире, Воронеж областа 5 муң рубль, а Ямал-ненец автономнуг округта 70 муң рубль болгай. Оларның ылгалы 20-ден хөй катап ажыг. Бо байдалды эдип дескилээри эң чугула апарган. Ону чедип алырга, чамдык артык орулгаларны төп бюджетке шилчидер, трансфертер-биле эде хуваарын көрүп турар.

Ындыг көрүш арай-ла чигинчиг деп бодай-дыр мен. Девискээрлер боттары боттары четчири-биле хандыртынар ужурулуг. Бюджеттер аразының политиказын тургузарда, чер-черде эрге-чагырга органнары боттарының бюджет үндөзүнөрин улгатыраарынче, төптүң күсели-биле азырадыр хөөнөрдөн чайлаарынче угландыраар ужурулуг.

РФ-тин Чазаа садыглаашкындардан үндүрүлгелер тыртарын солуурун негеп турза-даа, мотор үзү дээш акцизтерниң 25 хуузун девискээрлерге немей дамчыдып бээри-биле чөпшээрешкен. Водка болгаш ликер-водка кылыгыларындан акцизтер девискээрлерге саң-хөө деткимчези бооп арттар.

Ооң-биле кады бойдус байлаандан орулгаларга төлөвирни тургускан. Эрткен чылын 1 тонна нефть дээш 340 рубль төледип турган болза, келир чылын 347 рубль төлөөрин доктааткан, азы федералдыг бюджетке немелде 25,8 млрд. рубль кирер. Нефть тывыжы чорудуп турар бүдүрүлгелер барымдаалаваан дыка хөй орулгаларны боттарынга арттырып ап турарлар. Күрүне чыл санында-ла 100-тен 200 млрд. рубльди чедир албайн турар. Күрүнениң болгаш нефть компанияларының аразында орулгаларның 30 хуузун күрүне бюджетинче шилчидер, 70 хуузун нефть компанияларына арттырып ап турар.

Мен бодаарымга, хуваалданы эде көөр үе келген ышкаш, 30 хуузун нефть компанияларының акшаландырышкын болгаш бүдүрүлгө политиказын хөгжүдөринге арттыргаш, 70 хуузун күрүне бюджетинче шилчидери чөптүг болгу дег, ону чедип алыры-биле казар байлактардан үндүрүг түнүн 1 тонна дээш 1250 рубль чедирер болза, күрүне 8 млрд. доллар хөрөңгини немей ап болур. Ол дээрге немелде орулгаларның 10 хуузу-дур.

2004 чылдың бюджет төлөвилелинде социал программага чарыгдалдарны 200 млрд. рубль кылдыр көргөн. Ону ийи катап улгатырып болур арга ол.

Казар байлактардан үндүрүг дугайында хоойлуга эдилге кириер болза, тургустунган хөй социал айтырыгларны шийтпирлээриниң боттуту механизмнерин тургузар ийик. Бойдус курлавырларын бүгү чоннуң эрге-ажыына ажыглаар арга оон үнер.

Төлээлекчилер палатазында

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттары чаа өөредилге чылының бүдүзүндө боттарының сондукчулары болгаш школалар өөреникчилери-биле ужуражып чораан.

Би-Хем кожуунда Аржааның № 93 сонгулда округундан депутат, Төлээлекчилер палатазының даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак № 4 көдээ профтехучилищениң Аржаанда филиалының болгаш ында школаның коллективтери-биле ужурашкан. Билиглер хүнүн таварыштыр коллективтерге,

ада-иелерге, өөреникчилерге байыр чедирген болгаш школа херекселдерин белекке берген. Хадың ортумаак школазынга байырлыг шугум чыскаалынга киришкен.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы, Чеховтуң №20 сонгулда округундан депутат

Наталья Степановна Германова №15 лицейниң сургуулдары, башкылары болгаш ада-иелер-биле ужурашкаш, Билиглер хүнүн таварыштыр оларга байыр чедирген, байырлыг шугум чыскаалынга киришкен. Ооң соонда депутат он биргиклассчыларның “Тыва Республиканың Конституциязының арыннарын дургаар” деп класс шагынга киришкен.

Төлээлекчилер палатазының парлалга албаны.

Хоойлужудулга палатазында

ЧӨПШЭЭРЕЛИН БЕРГЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының сентябрь 1-де эрткен ээлчег чок хуралында Тыва Республиканың Чазаанга федералдыг бюджеттен хуу төлөвөс 30 млн. рубль чээли алыр эргени бээр дугайында шийтпирни хүлээп алган.

Россия Федерациязының Чазааның 2003 чылдың июль 16-да доктаалына дүүштүр чуртталга-коммунал ажыл-агыйының объектилерин 2003-2004 чылдарның күскү-кышкы үелеринге белектээр талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ботландыраары-биле федералдыг бюджеттен хуу төлөвөс чээлини үш чыл хуусаалыг алырын Россия Федерациязының субъектилеринге чөпшээрээн. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Россияның Куртудуунун аразында ол чээлиниң күсели-биле Кызылга, Ак-Довуракка, Кызыл-Мажалыкка, Сарыг-Сепке чылыдылга, суг хандырылганың четкилерин, Хандагайтыга, Тээлиге, Тоора-Хемге, Эрсинге, Самагалдайга котель-

наяларны септээр кады чорудар ажылдарның керээзин чарган. Бо даңздыда ниитизи-биле республиканың 42 объектин кириген. Амгы бар негелдени езугаар бо чээлини алыры-биле өске документилер-биле кады Россия Федерациязының Саң-хөө яамызынга хуу төлөвөс чээлини алыр дугайында эргени Тыва Республиканың Чазаанга бээр дугайында республика парламентазының шийтпирин кириери эргежок чугула.

Парламентиниң алды палатазының депутаттары ээлчег чок хуралына хуу төлөвөс чээлини Тыва Республиканың Чазааның алырынга чөпшээрелди бээри-биле кызыгаарлаттынмаан. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйында реформаның айты-

рыгларын, республиканың одалга-энергетика комплекзинде байдалды, кожууннарда болгаш найысылалда амдырал хандырылга объектилериниң тудуг програмазында акшаландырышкын дугайын депутаттар сонургал болгаш чөптүү-биле чугаалашкан, аңаа республиканың чазак кежигүннери — Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгелерин күүседип турар А.Свинцов болгаш С.Никонов база киришкен. 2004 чылдың бюджетиниң болгаш акшаландырышкындарының талазы-биле ажылды кады чорудар дугайында дугуржулга чедип алдыган.

Хоойлужудулга палатазының депутаттары сентябрь айда “Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйына реформа дугайында” айтырыгны чугаалажыр.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

• Сауд Аравиязы деп күрүнени Россия 1926 чылда хүлээп көргөн. Ынчалза-даа сөөлгү элээн каш чылдарда ийи чурттуң аразында харылзаалар үзүлгөн турган. Ук күрүнениң ызыгуур салгаан хааны эрткен вторникте Москвада келген болгаш РФ-тин Президентизи В.Путин-биле ужурашкаш, чугула бүгү айтырыгларны чугаалашкан. Бо ужуражыш-

кынын улуг ужур-дузалыг болганын В.Путин демдеглээн.

• Президент В.Путин Сонгубарынын федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээ Валентина Матвиенкону хүлээп алгаш, Санкт-Петербурту үлегерлиг хоорай болдураар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хоорайның төп кезээн экижидип чаартырынга болур чогуур акшаны үзүп бээр даалганы Саң-хөө яамызынга Президент дааскан.

• Сахалин областың губернатор сонгулдазын Күрүне думазына болур сонгулдаар-биле кады декабрь 7-де эрттирер шийтпирни областың сонгулда комиссиязы хүлээп алган.

• Эрткен вторникте Москвага чартык ай нормазына дең сугтур чарыс чагган. Хоорайның кудумчулары эзрем суглар дуй алган. Уржукту коммунал ажыл-агыйының ажылдакчылары чогуур үезинде чайлаткан.

(Агентилердер медээлеринден).

СУГ ЧОКТА, ЧҮҮ-ДАА БҮТПЕС

Кижжи чүү чокта чурттап шыдавазыл? берип шыдаар. Суг чокта чүү-даа бүтпес. Маңаа харыны биргиклассчы безин өрт өжүрөде, суг херек.

Хоорайның бажың, бүдүрүлгө бүрүзүңде сугну кириген деп болур. Хоорайның девискээринде суг хоорзаларына немей өрт өжүрер суг хоорзаларын база тургускан, ылангыя хоорайның төвүңде өрт өжүрер суг хоорзалары хөй. Чоокта чаа “Азас” магазинге өрт үне бээрге, өртчүлөр дораан келгеш, өжүрүп каанын көргөн кижилер хөй. Өрт машиналарын гидрантыларга (өрттүң суг хоорзаларына) дораан-на кожупкан. Өрт өжүртүңген.

Найысылалдың чамдык девискээрлеринде база-ла ыңдыг бе? Чок. Чамдык черлерде өрт өжүрер суг алыр гидрантыларны өске тудуг кылыр үеде асфальт-биле дуглап, дескилеп каан болур-дур. Ындыг байдалды Ленин кудумчусунда 23 дугаарлыг бажың чоогундан, Ленин-Титов кудумчуларының белдириңден, Калинин 30-ден, Кечил-оол — Автовокзал чоогундан көрүп

болур. Он шаа ыңдыг чер бар. Бир автомашинада сугну чүгле 5 минутада ажыглаар. Суг алыр хоорзаның эжиин дуглай асфальтлап каарга, Енисейже маңаадыр, а ол аразында өрт улам өөскүүр.

Бөгүңгү байдал-биле алырга, Кызылдың өртке удур төптүткен суг дамчыдар хоорзаны хоорайның ужу-кыдыына четпээн болгай. Ылангыя үлетпүр зоназынга хамааржыр улуг бүдүрүлгелер кыдыг черлерде көвүдээн. “Бурган-на өршээзин, өрт үнмезин!” деп чалбарып турар бис. Бо ажылды экижидери-биле бүдүрүлгелер удуртукчуларындан дуза дилээрге, “Шыдавас бис, акша чок” деп каар харылар уламчылавышаан. “Чаңдык дүшпээнде, ашак тейлөвөс” харын.

ТР-ниң Онза байдалдар яамызының сайыдының 2002 чылдың декабрь 2-де № 320 дужаалы-биле республиканың кожуун-

нарынга болгаш хоорайларына өртке ажыглаар суг хандырылганы экижидер талазы-биле конкурсту чарлаан. Ооң түңнелинде “Суг каналдын” ажылдакчылары бо чылын хоорайда он ажыг гидрантыларны септээн.

Амгы үеде өртке удур камгалал ажылдакчылары Россияның ОБЯ-ның ТР талазы-биле күрүнениң өртке удур албан эргелелениң 2003 чылдың август 12-де № 447 айтырыгының езугаар өртке удур суг хандырылганының байдалын август 10-дан сентябрь 10-га чедир хынаар ажылды чорудуп турар. Бо хыналдага идепкейлиг киржиринче бүгү организацияларның, бүдүрүлгө албан черлериниң удуртукчуларын кыйгырдывыс.

Денис ШАХОВ, өртке удур хайгаарал талазы-биле Кызылда күрүне инспектору, иштики албанының лейтенантызы.

Тыва Республиканың Чазаанда

Хоойлуда көрдүнген чиигелделерни чөптүг ажыглаар

ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралына 1995 чылдың ноябрь 24-те №181 «Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуда, хоорайлар аразына аргыжылганың агаар транспортунга халас чоруунун база 2000 чылдың январь 2-де №40 «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуда хоорай кыдыгыч болгаш хоорайлар аразына аргыжылганың ниити ажыглалдың автотранспортунга күш-ажылдың хоочуннары халас чоруунун дугайында федералдыг хоойлуларның күүселдезиниң дугайында чугаалашкан.

ТР-ниң Чазааның 2003 чылдың июнь 9-та айтышкыны-биле тургускан комиссия инвалидке хамааржып турар республиканың чурттакчыларының хоорайлар аразына аргыжылгага агаар транспортун халас ажыглап турарының дугайында кезектеп хыналданы чоруткан. ТР-ниң Саң-хөө ямызы «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр республика бюджетинден үндүрүп берип турар акша-хөреңгиниң ажыгалының дугайында хыналданы чоруткан. Ниити ажыглалдың автомобиль транспортунга хоорайлар аразына маршрутка күш-ажылдың хоочуннарын чиигелделиг аргыштырар талазы-биле республика бюджетиниң кредитор өрезиниң хемчээли өскөн болгаш «Кызылдың пассажирлер АТБ» муниципалитет бүдүрүлгө-

биле аразында чөрүлдээлиг айтырыг тургустунуп келген. Хыналданың түннели-биле билдингени болза, халас аргыжар бөлүктүн кижилериниң учедун болгаш контролюн чорудар талазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика ямызы, ооң кожууннарда эргелелдери шыңгыы хажыдышкыннары болдурган.

Кызыл, Мөңгүн-Тайга кожууннарының чурттакчы чонун күш-ажыл болгаш социал камгалал эргелелдери хоойлуну каржызы-биле хажыдып, 1 болгаш 2-ги бөлүктүн инвалидтеринге, инвалид уругларга болгаш ону үдөп чоруур кижилерге чылда чаңгыс катап халас чоруунун талоннарын бээр тургаш, чаңгыс кижиге каш-даа катап берип турганы илерээн. Шүптү берген талоннары Кызыл—Москва болгаш Москва—Кызыл аразына авиарейстерге ажыглаан, ооң ниити түңү 58,5 муң рубль болган. «Тываның агаар шугумнары» ААН пассажирлер аргыштырылганын «Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езугаар чиигелделиг берип турган. Ол «Тываның агаар шугумнары» ААН-ниң мурнунга республика бюджетин 2169,3 муң рубль өреге чедирген. Хыналданың түннели-биле 2110,8 муң рубль өре бадыткаттынган.

«Кызылдың пассажирлер АТБ» муниципалитет бүдү-

рүлгени хынаанының түннелинде тодараттынганы болза, чиигелдени паспорт чокка берип, чиигелдени ап турган ол-ла хоочуннарда каш-даа шыңзылга бар болганы илерээн. Билдингени болза хоочуннарының ыңай-бээр чиигелделиг аргышканының дугайында ТР-ниң Саң-хөө ямызынче кириген даңзы «Кызылдың пассажирлер АТБ» муниципалитет бүдүрүлгөде турар даңзы-биле дүүшпес болган. «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуну боттандыраар талазы-биле «Кызылдың пассажирлер АТБ» муниципалитет бүдүрүлгениң мурнунга республика бюджетиниң өрези 2003 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, 604,8 муң рубль болган, ооң мурнунда өрези-биле катай 1274,1 муң рубль болуп турар.

ТР-ниң Саң-хөө ямызының сайыдының оралакчызы Л.С.К. Анай-оолдун «Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгалалының дугайында» болгаш «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуларның күүселдезиниң дугайында хыналданың түннели-биле кириген медээзин ТР-ниң Чазак хуралына чугаалажып көргөш, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика ямызының, ооң кожууннарда эргелелдери чиигелделиг халас чоруур эргелиг хамаатыларның учет, контролюн кончуг кошкак чорутканын

демдеглээн. Чиигелделиг халас чоруур эргелиг хамаатыларның учет болгаш контролюн шыңгырадырын ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика ямызына дааскан. Чиигелделиг чоруур эргелиг хамаатыларның автоматчытылган учедун тургузар, моон сонгаар инвалидтер болгаш хоочуннар дугайында хоойлу күүселдезинге хажыдышкыннары болдурбас, бир эвес эрге-дужаалдыг кижилер инвалидтер болгаш хоочуннар дугайында федералдыг хоойлуларны күүсетпес азы ооң күүселдезинге хоойлуга чөрүштүр хажыдышкыннары болдурар болза, ажыл-албанындан хостаарының дугайында айтырыгны тургузар. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика ямызының сайыдының оралакчызы Ю.Ш. Салчактын ажыл-албанының дугайында айтырыгны өөренип көөрүн сүмелзэн.

ТР-ниң Саң-хөө ямызына «Тываның агаар шугумнары» ААН-ге 2110,8 муң рубльдин, «Кызылдың пассажирлер АТБ» муниципалитет бүдүрүлгөге — 604,8 муң рубльдин кредитор өрезин төлээр акша-төгерики дилеп тыварын дааскан. ТР-ниң ИХЯ-га хыналданың материалдары-биле таныжып, буруулуг удуртукчуларга РФ-тиң хоойлуларына дүүштүр харысалгага онаарын дааскан.

Генерал Моисеевти кадайы өлүргөн ген каразын турар

20-ги гвардейжи мотоадыгжы дивизияның командири генерал-майор Сергей Моисеевтиң өлүмү-биле холбашкан кеземче херээн 105 чүүлдүн 1 кезээ-биле (өлүрүүшкүн) оттурган дээрзин «Новости» РИА дыңнадып турар.

Баш бурунгаар медээ-биле алырга, Моисеевче ооң кадайы Ирина боолаан дээрзин Волгоград областың прокурорунун оралакчызы Михаил Музраев журналистерге медеглээн. Генералдың кадайын тудуп хоругдаан.

С. Моисеев эрткен улуг-хүнүн Москва үези-биле 23.00 шак хиреде өлгөн. Ооң мага-бодун Волгоградтын Советская кудумчусунда «КЭЧ» деп ниити чуртталга черинден тыпкан, аңа ол өг-бүлөзи-биле чурттап турган.

Генералды ооң бодунга хамааржыр Стечкинниң пистолединден боолап өлүргөн. Ол бажынче, эктинче болгаш херээнче үш балыглаашкынны алган болган. Шериг болгаш область прокуратураларының ажылдакчыларындан тургустунган шалыпкын бөлүк элээн каш

догааштырыгларны сайгарып көрүп турар: амы-тынынга чет-тиништин, чепсек-биле оваарымча чок чорук болгаш өг-бүлөгө чөрүлдээ.

Карачай—Черкесияга Мустафа Батдыев тиилээн

Баш бурунгаар түннелдер-биле алырга, эрткен улуг-хүнде болуп эрткен Карачай—Черкесияның президентизиниң соңгулдаларына КЧР-ниң Национал банкызының баштаар чериниң даргазы Мустафа Батдыев тиилээн дээрзин «Интерфакс» дамчыдып турар.

«Батдыев дээш соңгукчуларның 48,36 хуузу (103947 кижиге) бадылаан чүве болза, амгы үеде хоойлу езугаар ажылдап турар президент Владимир Семенов дээш соңгукчуларның 45,97 хуузу (98806 кижиге) бадылаашкынын берген» деп, республиканың соңгулда комиссиязының даргазы Сафар Герюков дыңнаткан. Ооң-биле чергелештир соңгулда комиссиязы президентиге кандидат Владимир Семеновтун төлээлекчилеринден кирген хомудалды хынаарының дугайында шийтпирни хүлээп алганын СК-ниң даргазы медеглээн. Хомудалда соңгулда участоктарының бирээзинге В. Семеновтун хайгааракчызын кирибээнин бижип турар.

«Бо хомудал бадылаашкының түннелдерин үндезини-биле өскерттип болур» деп, Герюков чугаалаан. Мооң-биле холбаштыр республиканың соңгулда комиссиясында соңгулдаларның төңчү түннели кажан чарлаттынарын тодазы-биле чугаалап диттинмейн турарлар.

Интернеттен медээлер

Калифорнияның губернаторунун соңгулдалары «Терминатор-4» ген фильмин тырттырарына шаптыктавас

«Терминатор-3: машиналарның тура халышкыны» деп фильмде улгады берген Джон Коннорнун ролон ойнаа актер Ник Стал Голливудта ук фильмин дөрткү сериязының сценарийин ажылдап кылып турарын бадыткан.

Сталдың бодалы-биле алырга, бир эвес Арнольд Шварценеггер Калифорнияның губернаторунун соңгулдаларына тиилеп алыр-даа чүве болза, чаа фильм-биле ажыл доктаавас.

Фильмниң уланчызынга киржир азы киришпезиниң дугайында Шварценеггерниң шийтпирни чүгө 60 чылдың октябрь 7-де эртер соңгулдалар соонда билдинер. Ынчалзажок Ник Стал «демир Арниниң» киржилгези бар-даа, чок-даа болза, төлевилел-биле ажылдаарына беленин дыңнаткан.

А ол кадында Арнольд Шварценеггерниң соңгулда кампаниязы кидин түлүктөп турар үеде, бир америк солун ооң адазының нацист чораанының

дугайында медээни хөйге чарлап дыңнаткан.

Олимпий чемпиону Алексей Ягудин суг мурнунга хары тугар

Сураглыг россия фигурист, Олимпий оюннарының чемпиону Алексей Ягудин машинаны эзирик башкарып чорааны дээш америк судтун мурнунга хары тугар дээрзин CNN дыңнаткан.

Ягудини эрткен улуг-хүнде Коннектикут штатта Эйвон хоорайның полициязы машинаны хөлчөк дүрген башкарып чорааны дээш туткан. Шинчилел эрттирген соонда чемпионун ханында алкогольдун деннели болур-чогуур хемчегни каш катап ашканы илерээн.

Полиция участогунга оу ийи шак тутканының соонда, 250 доллар долаага салып үндүрүпкен. Ягудини октябрь 10-да судтаары көрдүнгөн.

Делегейниң дөрт дакпыр чемпиону база 2002 чылдың 23 харлыг Алексей Ягудин Эйвонда чурттап, белеткенип турар.

Судтун шийтпирни

Чамдызын хандырган

Тыва Республиканың Дээди суду 2003 чылдың июнь 3-те Кызыл хоорайга Тыва Республиканың «Чер тургузуунун дугайында» 2000 чылдың июнь 3-те хүлээп алганы №512 Хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1 пунктузун, 1 чүүлүнүн 8 пунктузун, 7 чүүлүнүн 2 пунктузун, 9 чүүлүнүн 1 пунктузун, 12 чүүлүнүн 2 пунктузун, 13 чүүлүн болгаш 36 чүүлүнүн 3 пунктузун федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш чок болгаш ажыглап болбас деп көөрүнүн дугайында Тыва Республиканың прокурорунун бирги оралакчызының негелде херээнниң талазы-биле шийтпирни үндүргөш, Тыва Республиканың 2000 чылдың июнь 3-те «Чер тургузуунун дугайында» №512 Хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1 пунктузунун, 1 чүүлүнүн 8 пунктузунун, 9 чүүлүнүн 1 пунктузунун, 12 чүүлүнүн 2 пунктузунун, 36 чүүлүнүн 3 пунктузунун талазы-биле билдиреишкенин ээзиниң негелделериниң чамдызын хандырган. Билдиреишкениң өске кезектерин хандырындан ойталаан.

Россия Федерациязының Дээди судунун негелде херектериниң талазы-биле суд коллегиязының 2003 чылдың август 5-те тодарадылганын езугаар ТР-ниң «Чер тургузуунун дугайында» 2000 чылдың июнь 3-те хүлээп алганы № 512 Хоойлузунун «Чер тургузуунун талазы-биле норма-чижек актылары хүлээп алыр» кезээнде 7 чүүлдүн 2 пунктузу, ол ышкаш «Чер тургузуунун талазы-биле тус чер бот-башкарылга органның ажыл-чорудулганын таарыштырар» кезээнде 7 чүүлдүн 4 пунктузунун адаккы 7 пунктузун федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш чок болгаш ажыглап болбас деп айыткан, бо шийтпирниң дугайында дыңнадыгны «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Судтун бо шийтпирин күүсеткен дугайында медээни кириерин диледим.

Тыва Республиканың Дээди судунун судьязы Ч.Д.Д. ААЛ-ООЛ.

Кандидаттарның кичээнге

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарына бүрүткеттирген кандидаттарына «Шын» солун редакциязының дыңнадыры болза, соңгулда мурнунун суртаал материалдарын парладыры-биле солун арнынга хоойлу езугаар халас (телевир чокка) көрдүнгенинден аңгыда, телевирлиг парладып болур.

Бирги арынга парладырга, 1 дөрбелчин сантиметрге өртээ — 40 рубль;

Дүрген хуусаалыг парладырга, (2 хонук дургузунда) 1 дөрбелчин сантиметрге — 35 рубль;

Онзагайлап каастал кылырга, 1 дөрбелчин сантиметрге — 35 рубль;

Солуннун иштиги арынарына парладырга, 1 дөрбелчин сантиметрге — 30 рубль.

Кандидаттар материалдарын сентябрь 25-ке чедир парладып болур, далажынар.

Тыва Республиканың Улут Хуралының
Хоойлужудулга палатазының депутадынга
Автодорожный №9 сонгулда округундан кандидат
Экер-оол Маринович МАНЧЫН

Бистиң эрге-чагыргавыстың амгы үеде ханы таптаашкын байдыгында турары көскүзү-биз а илереп келген. **Бирги демдээ — Чазак болгаш хоойлужудулга органнарының политиктиг үскүлежишкени биезги хевээр уламчылап турар.** Ол кандыг-даа шыңгы үскүлежишкени эвес, а чоннун кичизингейин өскээр углаан политиктиг оюн дээрзи илдең апарган.

Ийги демдээ — мактап, йөрээп тургаш хүлээп алганы Тываның чаа Конституциязы биске чаа удуртур, хынаар, шийдер эрге-чагырга органнарындан өске немеп берген чүвези чок. Удуртур шынар талазы-биле эвес, а удуртукчулар саны-биле өзүп турары дээрге-ле база таптаашкынның демдээ-дир.

Ушкү демдек — Тываның

бурунгаар сайзыралын бистиң эрге-чагыргавыс улуг бүдүрүлгелер тудуп ап турары-биле холбавышаан. Алгы-кеш фабриказын ажылгалга долузу-биле кирип чадап тургаш-ла, дараазында тоол сагыштыг күзелдери-биле бисти Чазавыс таныштырып эгелей берди.

Мээң сорулгам — шак бо хоозун политиктиг оюн-тоглаага хөңгү чок, ылап-ла чону дээш шынчы ажылдап шыдаар, быжыг үзел-бодалдыг, туруштуг кижилерни демнештирип, эрге-чагырганы хоойлу езугаар чаалап ап, Конституцияда уш-баш чок чүүлдерни эткеш, чөптүг ажыл-агыйжы чорук-биле аайлап-башка-рары.

Чөптүг чорук дээш
демнежилиңер!

Демниг чорааш тиилээр бис.

Юбилейге уткуштур

ДЕТКИП ТУРАР БИС

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың "Күш-культура, спортту — калбак массаже" деп айтышкынын күүседир талазы-биле хемчеглерни школаларда болгаш уруглар албан черлеринде, организацияларда чорудуп эгелзэн бис.

Бүгү чоннун кадыкшылын улам экижидер, аныктарның спортка болгаш күш-культурага идепкейли-биле киржиринин дугайында Россия чергелиг айтырыгларның сөөлгү үеде чиди-биле көдүрлүп турарынга бис өөрүп, деткип турар бис.

Күрүне Думазынга чоннун кадыкшылы дээш чиди-биле көдүрүлгөн айтырыгны бистиң Барыын-Хемчик кожуунунун кадыкшыл болгаш элээр чорук ниитилелиниң киржикчилери кичизингейге ап, ажылды чорудуп эгелзэн бис.

Эрткен чылын бистиң кожунга анык өг-бүлелерниң, бүгү херэеженнерниң ажы-төлдү кадык-чаагай амыдыралга хевирлээр талазы-биле ролжон кажангызындан-даа көдүрер дугайында эртем-практиктиг конференцияны Тываның херэеженнеринин национал лигазының кежигүннери — Наталья Дөжүлдеевна Ондар (даргазы, философия эртемнеринин кандидаты), Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды (биология эртемнеринин доктору), Татьяна Леонидовна Ударцева (психолог), Чечек Ондар-ооловна Сам (нарколог), Кара-Күске Күнзекович Чооду (уруглар чогаалчызы) кончуг дээштиг, солун кылдыр эрттиржиң, "Спорт-биле багай чаңчылдар эптешпес" деп темага тускай фильмнерни көргүскениниң соонда, кожуннун школаларында болгаш төрелдер ортунда спорт-массалыг ажылдарны күштелдиреринин талазы-биле тускай планнарны тургузуп, хөделип турарывысты бүгү

Тываның чонун арга-дуржулга солчуру-биле кыйгырып тур бис.

Бистиң кожуннун кадыкшыл болгаш элээр чорук ниитилелиниң кежигүннери сентябрь 26-да Чадаана хоорайга болур зона конференциязынга кадыкшыл клубтарының удуртукчулары база "Авам, ачам база мен — спортчу өг-бүле бис" деп маргылдааларга тиилекчи болган ада-иелер-биле кады барып киржир болгаш эң эки Шекпээр, Эрги-Барлык, Бижиктиг-Хая болгаш өске-даа школаларның "Кадыкшыл — бистиң холувуста" деп бүгү-ле багай чаңчылдарга удур чорудуп турар чаа көрүштүг ажылдывыстың отчедун болгаш делгелгелерин чедирер бис.

Шимчээшкин, гимнастика, күш-культура, улуг спорт кандыг-даа кижилерни амыдыралдың элээр овор-хевирлеринге дадыктырар дээрзи билдингир. Спорт куркомитединин даргазы С.Ы. Ооржак база кадыкшыл болгаш элээр чорук ниитилелиниң даргазы Н.В.Тырткы-Кара республикада зона аайы-биле чорудуп эгелзэн ажыктыг хемчеглерин деткиринге кожуннун кадыкшыл болгаш элээр чорук ниитилели, спорт комитеди, херэеженнер чөвүлели бүрүнү-биле деткип турар бис.

ТР-ниң Россияга эки тура-биле каттышканындан бээр 60 чыл улуг юбилейинге уткуштур бистиң кожуннун бүгү чонунун кадыкшылын, сагыш-сеткил культуразын, мөзү-бүдүш культуразын бедидер дээш бүгү-ле дээштиг хемчеглерни алырынче бистиң хөй-ниити организацияларының чорудуп турар ажылынга дузалажып деткирин Тываның бүгү албан-организация удуртукчуларындан, чонувустан дилээр улус-тур бис.

Алефтина СЫРАТ.

Барыын-Хемчик кожунун.

"ЭКИ КЫЛГАН АЖЫЛ — ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР"

• Шериг-оол Дизижикивич Ооржактың дугайында бодальм •

Мерген угаанныг тыва улустун чиге сөглзэн бо үлегер домаа Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка дорт хамааржыр. Эрткен чүс чылдын тозан чылдарының эгезинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга, 1992 чылда Тыва Республиканың Президентизинге (ийи хуусаада улаштыр), 2002 чылдын мартта ТР-ниң Чазак Даргазынга Шериг-оол Дизижикивич сонгуткаш, он ажыг чылдарның дургузунда республиканың социал экономиказын хөгжүдөр, чоннун амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш туруштуг ажылдап келгенин кончуг эки билир мен. Дүн-хүн дивейн, үе-шак барымдаалавайн, дыштаныр дыжын бодавайн, бүгү күжүн, билиин, арга-дуржулгазын Тываның бурунгаар хөгжүлдезинин херээнге бараалгаткан. Төрзөн черинге, төрел чонунга сагыш-сеткилиниң ханызындан бердинген езулуг чоннун оглу деп чоргаарал-биле дидим чугаалап болур мен. Мону Шериг-оол Дизижикивичиниң кылган ажыл-херээ бадыткап турар.

Россияның болгаш Тываның рынок экономиказынче шилчириниң кончуг берге чылдарында оң ажыл-ишти билдиги башкарып шыдаары, экономика айтырыгларын ханы сайгарып билири, организакчы талантызы көскүзү-биле илерээнин Тываның чурттакчы чону шуптузу билир дизимзе, ында частырыг чок. Ханы экономиктиг кризистин чүнүң-даа ужур-бажы билдинмес сандараашкын болуп турган чылдарда республиканың социал экономиказын быжыглаар, чонну алыш-чем, үлетпүр бараанары-биле хандыраар дээш кайгамчыктыг улуг ажылды ол кылган. Оң түннелинде чаңгыс эмнелге-даа, школа-даа хагдынмаан, чоннун чиир хлеви-даа үзүктөлбзэн. Акша-төгерик чедишпес берге үеде безин республика ужур-дузалыг улуг тудугларны кылыр арганы ол тып ап шыдаан. Оң чижээнге чүгле Каа-Хемни кежир демир-бетон улуг көвүрүгнү кирирегеле, четчир. Өске-даа чугула тудугларны ажылгалга кириргени билир бис.

Эрткен чүс чылдын тозан чылдарының эгезинде республикага националдар аразынга чидигленген чөрүлдээлерни доктаадып, ниитилел-политиктиг чогумчалыг доктаамал байдалды тургузар дээш Шериг-оол Дизижикивич улуг ажылды кылган. Ынчангаш бо айтырыг чогумчалыг шийтпирлеттинген. Ол

республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге улуг рольдуг болган.

Ш.Д.Ооржак тыва күрүне тургузуун быжыглаар, хөгжүдөр дээш шийтпирлиг хемчеглерни алган. 1993 болгаш 2001 чылдарда Тыва Республиканың хүлээп алган конституцияларын чогаадып кылыр комиссияларның ажылын ол удуртуп турган. 2001 чылдын май 6-да РФ-тин Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар-биле карышкак чок демократтыг ТР-ниң Конституциязын хүлээп алган.

Рынок экономиказынче шилчилгениң айтырыглары чогууру-биле шийтпирлеттинип турар. Хөй хевирлиг өңчүлүг рынок экономиказы республикада тургустунган, хуу бүдүрүлгелерниң, арат ажыл-агыйларының, сайгарлыкчыларның саны көвүдөп орат. Бо бүгү болза Шериг-оол Дизижикивичиниң ажылының түннели деп санап чоруур мен.

Тываның культуразын, уран чүүлүн, спортун сайзырадырынче, шажын-чүдүлгени катап тургузарынче Даргавыс доктаамал сагышты салып турар. Ынчангаш бурунгаар сайзыралды алган. Бистиң артистеривис, спортчуларывыс, школачы уругларывыс делегей чергелиг көрүлделерге, маргылдааларга киришкеш, дээди шаңналдарны ап турар болу бергеннер. Аяс Монгуш, Лариса Ооржак ышкаш спортка делегей чемпионнары безин бар болу бергени өөрүңчүг-дүр. Сарыг шажын непереп турар. Тывага Калачакра Өөредин чорудары-биле Ыдыктыг IX Богда-Көгээн Чесун Дамба Кудукту Кызылда чедип келген. Бо биске, сарыг шажын чүдүчүлеринин амыдырал-чуртталгазынга ажыктыг деп санаар мен.

Сөөлгү ийи-үш чылда Тываның экономиказы хөгжүп эгелзэн, үлетпүр бүдүрүлгелери продукция бүдүрерин көвүдеткен. Тудуг ажылы калбарган, дыка хөй объектилерни ажылгалда кириген. Доостур чыгаан тудуглар эвээш эвес, оларның аразында чурт-шинчилел музейи бар. Республика бюджетинин орулга кирип алыры чылдың-на көвүдөп орат. Чурттакчы чоннун боттут орулгазы өскен. Шалыңны, пенсияны, уруглар пособиелерин доктаамал берип турар болу берген.

РФ-тин Президентизи В.Путин "Сайзыраңгай экономикалыг Россияны тургузар" сорулганы салган. Ону амыдыралга боттандыраары-биле Ш.Д.Ооржак республиканың социал экономиказын хөгжүдөр, ылангыя

продукция бүдүрерин көвүдөдир, яды-түрэнги чорукту чайладыр дээш шудургу ажылдап турар.

Республика Хүнүн болгаш Наадым байырлалын Кызылга чокта чаа демдегледип эрттирген. Ол дээрге кылган ажыл-иштиң түннелин үндүрери болгай. Республиканың чурттакчы чону, ылангыя көдээнин ишчилери, аңаа күш-ажылчы чедишкенирлиг ужурашкан болду. Ол дээрге бистиң бурунгаар шимчээшкинвис, хөгжүлдөвис-тир. Байырлал хүннеринде болган янзы-бүрү хемчеглер, культурулуг хөглээшкин, спортчу маргылдаалар кайы-даа чылдардан солун, утка-шынары ханы болганын ону көргөннер мактаар чорду, орта бүрүнү-биле каттыжар мен. Шынап-ла, байырлал эки эрткен.

Тываның Россияның составынга эки тура-биле каттышканының 60 чылын, Кызылдың тургустунганының 90 чылын келир чылын байырлаар бис. Бо байырлалдарны федералдыг деңгелге демдеглээр дугайында Чарлыкка РФ-тин Президентизи В.Путин атты салган. Оң ужурудузазы кончуг улуг, республика төптөн биче эвес деткимчени алыр. Тываның бо байырлалдарын Россияның деңгелинде демдеглээр кылдыр Шериг-оол Дизижикивич чедип алган, оң ажылының көскү түннели деп санаар мен.

Бистер дээш шак бүрүзүнде сагыш салып чоруур хүндүлүг Даргавыстың ажыл-чорудулганындан каш чижекти көргүзгерге мындыг-дыр. Кайгамчыктыг улуг ажыл-херекти бүдүрүп турары тодаргай-дыр. Бистиң республиканың кижжи бүрүзү ону билир, ол дээш Шериг-оол Дизижикивичге мөгөйип чоруур. Оң берге болгаш харысалгалыг ажылынга чедишкенирнерни, ак орукту, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти хүндүлүг Даргавыска сеткилимниң ханызындан күзеп турар мен.

Чамдык оппозиция солуннары Ш.Д.Ооржакты арын-нүүр чок, ол-бо деп бактап, хоозун чулчуруушкун кылып турарынга удур мен, ында кандыг-даа үндезин, шын чок. Бодунун төрел чонунун, сонгукчуларының бүүрелин чаалап алган, оларны деткимчези-биле ажылдап чоруур Даргавыс республиканың социал экономиктиг хөгжүлдезинге ам-даа хөй ажыктыг ажыл-херекти кылырынга долузу-биле идегеп чоруур бис.

Алефтина ООРЖАК,
сонгукчу.

Ак-Довурак хоорай.

БЕЛЕТКЕЛ МӨӨРЕЙИ

Эрткен неделяда делегей маргылдаазынга белеткелге тураскааткан Кызыл хоорайның 10 хар чедир назылыг элээди оолдар-биле Европаның бирги чери дээш ойнаар эргени чаалап алган Евгения Кол ойнаан. 8 салыгдан 6 санныг №15 школаның дөрткүклассчызы Костя Каң бири, 5,5 санныг Жения Кол ийги, 4,5 санныг Саян Бадарчы ушкү черлерни ээлзэннер. Саянның дунмазы Баир

Бадарчы тиилекчи болган Костя Каңны уткаш, бирги салыгда Жения Колга уттуруп алган. Арга-дуржулгазы, күжү дең шыдыраачылар аразынга удур-дедир чаныш-сыныш чок чидиг спортчу демиселди көргүскен.

Маргылдаа Кызылдың школадан дашкаар өөредилге төвүнге болган. Бо төптө шыдыраага 14 дакпыр республика чемпиону, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы Н.П.Шишигин

салым-чаяанныг элээди оолдар, уругларны бурунгу оюн — шыдырааның чажыттарынга өөредип турар. Республиканың эң дуржулгалыг тренер-педагогтарының бирээзи Николай Петровичега ажы-төлүн шыдыраага өөредип алыр дизе, Кызылдың школадан дашкаар өөредилге төвүнүн эжи анык салгалга кезээде ажык.

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

Ол 1955 чылдың ноябрь 16-да Чөөн-Хемчик кожуунунуң чурумалдыг Бозур-Даг деп черге хөй ажы-төлдүг малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Алды харлыындан эгелеп анай, хураган, хөй, өшкү, казыра, молдурга, чаптанчыг кулунчактар кадарып өскөн Чылгычы 1973 чылда Бажың-Алаактың ортумак школазын дооскаш, Москва хоорайда Б.В.Шукин аттыг дээди театр училищезинге өөренип кирген. Ол өөредилге черин 1978 чылда «тергин эки» демдектиг доозуп, «Ши болгаш кино артизи» деп тускы эртемини чедип алган. Оң артист болур талантызының эгези кажан ол студент турган чылдарында-ла көстүп эгелээн: Георгий Данелияның «Мимино», Александр Гордоннун «Хавак кырынга месилдежишишкн» деп киноларынга рольдарны ойнап, кинога тырттырынынга чедишкниги киришкен.

Студент чылдарының чайгы дыштанылганының үезинде Чылгычы эш-өөрлери-биле кады 1975 чылда «КамАЗ» деп кедергей улуг автомашиналар заводунуң тудуунга онза күженишкниги ажилдаан. Ынчангаш ону «Бүгү-эвилелдин студенттеринин тудугу отрядының шалыпчызы» деп хөрөк демдээ-биле шааннаан.

Москвага өөредилгезин дооскан сөөлүндө оң күш-ажылчы намдары республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга эгелээн. Ниитизи-биле ши артизи болуп, театрының специализинге ажилдавышаан, чугула хөй рольдарны шыдаар шаа-биле чедишкниги ойнаан. Чижээ, Э.Лабиштин «Терезин шляпа» деп шиизинде Тардивонун, М.Каримниң «Ай туттурган дүнеде» деп шиизинде Дервиштин рольдарын, В.Серен-оолдун «Сөөскеннер чечектелип турда» деп шиизинде рольду онза солун кылдыр ойнап күүсеткен.

Амгы үеде ол дөртөн сес харлыг — чедишкен болгаш бышкан назын, улуг ажил-чорудулганын үе-чадазы-дыр. Чылгычы Ондарның күш-ажылчы болгаш чогаалчы намдары дыка байлак: 1978-1979 чылдарда Ыраккы Чөөн чүктүн Кызыл турак шериг округунга албан эрттирген, 1980-1983 чылдарда хөгжүм-шии театрынга артист ажилын уламчылаан, 1983-1985 чылдарда «Тываның аныяктары» солунун килдис эргелекчилээн, 1985 чылда Новосибирскиниң дээди партшколазынга кирген, өөредилгези доозулган соонда СЭКП-ниң Кызыл хооркомунга инструкторлап ажилдаан, 1988 чылда республиканың культура сайыдының оралакчызы болган. 1989-2000 чылдарда Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыдынга ажилдаан. Тываның культура албан черлеринин материал-техниктиг баазанын быжыглаар, культура ажилдакчыларын өөредир, уран чүүлү сайырадыр талазы-биле Чылгычы Ондар боттуг ажилдарны кылган.

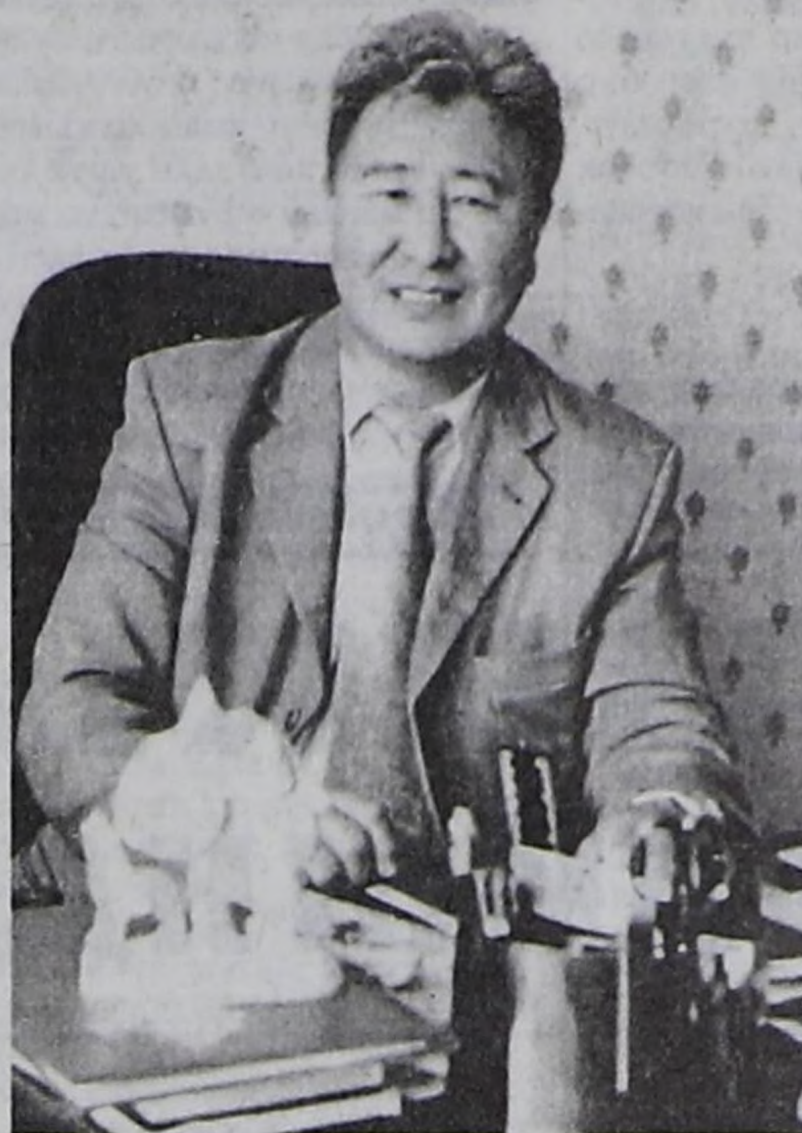
Республиканың талантлыг артистери Конгар-оол Ондар, Ховалыг Кайгал-оол болгаш ескелер-даа чогуу-на ол чылдарда делегейниң хөй чурттарынга барып, уран талантызын магададып, төрөөн Тываның делегей кырынга бедик көдүргенер. Чылгычы Чимит-Доржуевич 1983 чылда Москва хоорайга эргелеп-башкарашкы школазының дээди курстарын өөренип доозар аргалыг болган. 2000 чылда ону Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызынга депшиткен, а 2001 чылда Күрүне Думазының депутатынга Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 соңгулда округундан

сонгуктан.

Чылгычы Чимит-Доржуевич Күрүне Думазының депутатынга сонгукташ, 1 чыл 11 ай болуп турар. Ол дээрге депутат кижиге кончуг эвээш хуусаа-дыр. Ынчалза-даа ол үениң дургузунда Россияның Төрөөн Тываның чонунуң амыдырал байдалын бичи-даа болза экижидер дээш дыка хөй ажыктыг чүүлдерни кылып чоруткан. Ынчангаш ам оң тодаргай чижектеринге доктаап көрейн.

Ол Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының кадык камгалал болгаш спорт талазы-биле комитетинин даргазының оралакчызында ажилдап эгелээш, дараазында тодаргай ажилдарны кылып чоруткан. Ажилдап турар комитетинин аайы-биле чурттуң аңгы-аңгы черлеринге 4 улуг семинар-үнүшкүннерге киришкен. Иваново хоорайга Россия Федерациязының курорт ажил-агыйларын экижидип, оң материал-техниктиг баазанын экижидер талазы-биле Бүгү-россияның улуг семинарын Чылгычы Чимит-Доржуевич удуртуп эрттирген. Москва облазынга болгаш Татар Республиканың материал-техниктиг байдалын экижидер талазы-биле Күрүне Думазының организастаан семинарларынга база идепкейлиги киришкеш, ол

Ол бодунуң ажилдап турар комитетинде «Россия Федерациязының кадык камгалалының дугайында», Россия Федерациязында уругларның болгаш элээдилерниң аразында күш-культураны сайырадырының талазы-биле Хоойлуларны

аэровокзал бажыны, Кызылда халдавырлыг аарыглар болгаш туберкулез эмнелгелеринин улаштыр тудуу болгаш чуртшинчилел музейиниң тудуунуң доозукчу кезээ-дир.

2004 чылдың республика бюджетинге бүдүрүлгө болгаш социал хережелдин объектилеринге лимиттер алыр ажил уламчылап турар. Чижээ, Кызылда перинаталдыг төп, Ак-Довуракта, Шагаан-Арыгда уругларның хөгжүм школалары, Чадаанада «Өг» деп күрүне бүдүрүлгези, дааранылга фабрикасы, кондитер, уруглар аш-чемин бүдүрер цехтер, Кызылда арыглал тудуглары дээш, оон-даа өске.

Депутат-биле чугаалажып, оң ажил-ижин сонуургап олурумда, ол дараазында чүүлду онзалап айытты.

— Россия Федерациязының Чазааның яны-бүрү структура-

наларны, микроавтобустарны Чылгычы Чимит-Доржуевич кирген чагыглар езугаар күүсеткен. Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының шугуму-биле Кызылда уруглар бажыны, инвалидтер бажыны, чонну ажилга хаара тудар төптүн ажилдакчылары 4 чиик автомашиналарны депутатка кириген чагыын езугаар алганнар.

Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксинга дизель-диг станцияны, кожуунуң эмнелгелеринге ховар дээн, аар өртектиг рентген аппараттарын депутат анаа кирген чагыын езугаар күүседип, бо чылдың чайынында кожуунуң чонунга чедирип берген. Депутат Ондарның эгелээшкени-биле Россияның болгаш Моолдун күрүне кызыгаарларының дугайында хоойлуларын тыва дылче очулдургаш, хөй тиражтыг кылдыр республика типографиязынга парлааш, республиканың кызыгаар чоогунда чурттакчыларынга халаска дамчыдып берген. Ынчангаш россия-моолдун күрүне кызыгаарының Тыва участогунга кызыгаар чурумун быжыглаарынга ол боттуг үлүгн кириген. Ол депутат болган соонда Кызыл хоорайның болгаш республиканың дайын база күш-ажыл хоочуннарынга материалдыг улуг деткимчени көргүзүп келген болгаш көргүзүп-даа турар. Ада-чурттуң Улуг дайы-

ЧОННУҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

айтырыглар талазы-биле хоойлуларны ажилдажып кылып турар.

Бистиң депутатымыс Күрүне Думазының өске-даа депутаттары-биле кады Азербайджанга, Тажикистанга болгаш Моолга албанның аян-чоруун кылган. Азербайджанга Россия-биле ол чурттуң аразында найыралчы харылзааларны, 6 чурттарның аразында шиитпирлеттинип турар Каспий далайда нефть айтырынын, ол чуртту таварыштыр Чечен Республикаже боо-чөпсектин, кижилерниң, акша-төгериктиң кандыг-даа чөпшээрел чок кирип турар талазы-биле айтырыгларны ол чурттуң бирги удуртукчуларының парламентизинге чугаалажып, ол талазы-биле ийи чурттуң аразында тодаргай хемчеглерни ажилдап кылышкан.

Тажикистанга бистиң депутаттарымыс «Рагунь» деп улуг гидроэлектростанцияның ажилын уламчылап турарын, анаа Россияның специалисттерин хөй-биле кириштиреринин айтырынын чогуумчалыг шиитпирлээннер. Ол ышкаш ол күрүнең кожасы болур Афганистандан Тажикистаннааш, Россияже кирип турар наркотиктер-биле демиселди шыңгырадырының айтырыгларын Чылгычы Чимит-Доржуевич ол чурттуң депутаттарының мурнунга салып, бо талазы-биле тускай Хоойлуну ажилдап кылырын саналдаан.

Чылгычы Чимит-Доржуевич бистиң акы-дунма кожавыс Моолга чорааш, ол чурттуң ССРЭ-ге өрөзиниң айтырыгларын чогуумчалыг шиитпирлээри-биле ийи чурттуң аразында ук айтырыг талазы-биле тускай хоойлуну ажилдап кылырынга бодунуң үнелиг саналдарын кириген.

Ынчангаш үстүндө чижектерден алгаш көөрүвүске, бистиң сонгуп алган депутаттарымыс чүгле Россияның иштинге эвес, а харын Россия Федерациязының даштыкы чурттар-биле харылзаанын экижидип, кады ажилда-жылгаларны чорударынга бодунуң төлептиг үлүг-хуузун кирип турары илден-дир.

ажылдап кылырынга боду дорту-биле киржип турар.

Чылгычы Чимит-Доржуевич үр чылдарда культура шугумунга ажилдап келген болгаш, 1993 чылда Россия Федерациязынга хүлээп алган турган Культура талазы-биле Хоойлунуң эргижирээни-биле холбаштыр ол Хоойлуну чаартырының ажилында дорту-биле киржип турар.

Бистиң депутатымыс «Ада-чурт — Бүгү Россия» деп депутаттар фракциязының кежигүнү болгаш өске депутат эш-өөрү-биле кады дыка хөй чугула хоойлуларны хүлээп алырынга идепкейлиги киржип турар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың дилээн езугаар Чылгычы Чимит-Доржуевич Чазак командасы-биле кады федералдыг бюджеттин төлөвилелин бирги номчулгада чугаалажып көөрүнге белеткел үезинде республиканың эрге-ажыктарын камгалаар дээш тодаргай ажилдарны кылып чоруткан. 2004 чылдың федералдыг бюджетинге бистиң республикага көрдүнгөн кол-кол хемчеглерни камгалап алыр дээш, Ч.Ч.Д.Ондар бодунуң кирип турары «Ада-чурт — Бүгү Россия» деп Дума фракциязы-биле кады федералдык яамаларга болгаш ведомстволарга, Күрүне Думазының чогуур комитеттеринге улуг ажилдарны кылып чоруткан. Ынчангаш дыка хөй туруштар талазы-биле олар бистиң байдалымыс билип деткээнер. Чижээ, федералдыг адресстиг инвестиция программаның талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның дилээнде айыткан лимиттерни баштайгы үе-чадада алырын федералдыг структуралар, оң иштинде Россия Федерациязының Экономика яамызы деткээ.

Федералдыг адресстиг инвестиция программасында 2004 чылда кирген элээн каш туруштар талазы-биле байдалымыс тодараттынган, олар дээрге тудуу уламчылап турар

ларынга хөй ажилдааным, социал адырны харылап турар оралакчы премьер Галина Николаевна Карелина бисти билип, деткип турар, сөөлгү үеде бистиң харылзааларымыс дыка экижиш келген. Ол РФ-тин күш ажил болгаш социал хөгжүлдө сайыдының оралакчызы турда, үре-түнелдиг ажилдаан бис. Галина Николаевнаның дузазы-биле Хову-Аксинда уругларның тускайлаттынган төвүн, Каа-Хем кожуунда Авыйганың интернат-бажынын тударынга акша-хөреңгини чогуур үезинде үндүрүп берген. Хоочуннарга болгаш дайын, күш-ажыл инвалидтеринге тускай автотранспортту бээринин айтырыглары эки шиитпирлеттинген. Оң ачызында 10 «Ока» маркалыг машиналарны көрдүнгөн пландан ажыр алган болгай бис.

Оон аңгыда харылзаа сайыды Леонид Рейман-биле база оң бирги оралакчызы Андрей Кортков-биле ужураштым. Олар биске ийи харылзаа объектилерин тудары-биле федералдыг адресстиг инвестиция программанын дамчыштыр акша үндүрүп бээр дугайында Чазаавыстың дилеглерин деткип турар улус. Оң-биле чергелештир көдээ почта харылзаанын хөгжүдеринге боттарының хөреңгилеринден 10 млн. рубльди үндүрүп бээр — дээш, Чылгычы Чимит-Доржуевич хүлүмзүрүп кагды.

Бир чыл он бир ай ажилдаан үезинде Чылгычы Чимит-Доржуевич Тываның бүгү чурттакчылыг черлерин шуптузун кезээн. Ол ужуражылгалар үезинде сонгукчулары ниитизи-биле 1700 билдиришкнинерни, дилеглерни анаа кириген. Оларның 85 хуузун депутат бо хүннерде чедир күүсеткен. Ол ажил ам-даа уламчылап турар.

Бистиң депутаттарымыс Тыва Республиканың Чазаа, оң яамалары, комитеттери-биле сырып харылзаалыг ажилдап турар. Оң ачызында депутатка кирген чагыг езугаар 18 чаа дүрген дуза чедирер эмчи машиналарын аңгы-аңгы кожууннарга берген. Культура албан-черлеринге 11 чиик автомаши-

нының чылдарында Тывага шылгараңгай күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаткан хоочуннар Чылгычы Ондарның ачызында немелде социал чиигелдерни ап, транспорттуң хөй кевирилеринге халас чоруп эгелээн.

Чылгычы Чимит-Доржуевич — Чаңгыс демниг Россия партиязының Тывада девискээр салбырының кежигүнү. Чоокта чаа ол партияның Тывада девискээр салбырының конференциязынга Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның кандидатуразын ол партияның сентябрьның 20-де Москвага болур III съездинге «Чаңгыс демниг Россия» партиязының мурнундан Тываның 27 дугаарлыг чаңгыс мандаттыг сонгулда округундан депутатка кандидат кылдыр депшидерин бир үн-биле хүлээп алган, оң документтерин Москваже чоруткан.

Ч.Ч.Д.Ондар дээрге чүгле күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызы эвес, харын талантылыг чогаалчы, журналист. Ол — Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдеринин кежигүнү. Оон хөй чогаалдарын: «730 хүннер болгаш дүннер», «Чарба, шляпа болгаш ынакшыл», «Бодарал», «Хайлыг истер», «Бышпаан хан», «Сонгулда», «Караңгы дүннүн херечизи», «Доозулбаан дайын» деп шиилерин хөгжүм-шии театрының сценазыма тургузуп, көрүкчүлерге бараалгадып турар.

Артист, чогаалчы, журналист, күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызы Чылгычы Ондарның ажил-чорудулганын бедии-биле үнелээн. «Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп атты анаа тывыскаан. «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «Дайынчы кады ажилдакчылыгы быжыктырганы дээш», «Москва хоорайның 850 чылының тураскаалы» деп медальдар-биле шаңнаткан, Тыва Республиканың Күрүне шаңналын анаа тывыскаан.

Владимир ЧАДАМБА,
журналист.

Авторнун чуруу.

Ийе, ону башкым деп бөгүн чоргаарал-биле сактып чоруур мен. Шынап-ла, Сергей Бакизовичини хөй-ле кижилер, ылаңгыя бөгүн билдингир тыва чогаалчылар, башкым деп адап чоруурлар. Тыва чогаалчыларның ынчангы аныяк салгалындан эвээш эвес кижилерни шүлүкчүнүң копказынче кирип "чедип каан" кижиле болгай. Башкы болбай канчаар ийик. Ынчалза-даа төрүмелинден чогаал бижиригин сундулуг кылдыр чаяттынган кижиге чогаал бижириги башкылаары болдунмас. Ону чүгле шын углашкынче углап, ооң иштинде сеткил-хөөнүн бодунуу-биле ажыдарына дузалап, шүлүк бижиригин аян-янзын аңаа өөредип болур. Сергей Бакизович шак-ла ынчаар аныяк шүлүкчүлери өөредип чораан.

Сергей Бакизович Пюрбюну бичии школачы тургаш-ла, танып алган мен. Черле ынчаш чогаалчылар деп улусту эң баштай көрүп алганым солун чүве ийин.

Улуг угбам Софья Түктүг-ооловна Чимит мени хоорайга өөредир дээш көдээден эккелген чүве. Ол үеде хоорайның эвээш санның интеллигентилери бот-боттарын эки билчир, найыралды-ла кончуг турган. Угбам сугнун бажыны чогаалчылар чурттап турган бажындан чүгле кудумчу кежир чоок турган болгаш ындыг турган боор, аразында найыралды-ла кончуг улус чораан. Угбам сугта келгенимниң даартазында эртен эрте бажыңга бир кижиле кирип келди. Чивенээш карактарлыг, узун-зумаар кижиниң кеткен хевин сонургай бердим. Дургаар кызыл шугумнарлыг хөйлен, чүвүрлүг, чымчак идиктерлиг кижиниң чугаакыры-ла кончуг. Честем-биле менидежи сал-ла: «Бо чүү деп кижиле тыптып келди ол?» — деп менче караан сыгыраргы кайгавышаан, айтыра-дыр. Честем тайылбырлап берди.

— Че, удавас шору кызыжак апаар кижиле-дир — дээш, честем-биле улаштыр чугаала-жы берди. — Дүүн элээн "апкаш", арай баш аарып тур ийин. Бо Соня ада-иезинге аалдап чорааш келген, хап дуву тыва-тава чүве эккелчик ирги бе дээш халып келдим — дидир.

— Эккелбес боор ийикпе, бо дөмбүнде кылаңайнып турган чүл — дээш, честем улуг ак бидонда авамның тип берген арагазын ап берди.

— Ол болбазыкпе харын — дээш, боду бир стаканны кудуп алгаш, иже каапты. — Оо, соок, экизин. А сен чүге аптас сен? — деп честемден айтыра-дыр.

— Хоржок, ужар кижиге талаар. Бөгүн Тожуже ушкаш кээр мен — дээш честем ына-вады. Ол чивенээш карактарлыг, баштак чугаалыг кижиле араганы ийи-үш стакан хирени ижип алгаш чорупту.

— Кымыл ол, честей? — деп айтырдым.

— Чогаалчы кижиле-дир. Улуг чогаалчы Степан Сарыг-оол ол-дур — дидир.

— Оо, чогаалчылар бир янзы хеп кедер улус-тур аа. Даргалар деп улус кара костюмнерлиг болур чүве чоржук. Угбам ачамга кара костюм эккеп бээрге, авам: «Даргалар эвес, кара костюму каяа кедерил бо» дээр кижиле чоржук — дидим.

Честем каттыргаш:

— Чогаалчының бажыңга кедер хеви — пижама деп хептир ийин. Мыя кудумчу кежир чурттап турар болгаш, оозу-биле халып келгени ол-дур ийин — дидир. А мен көдээ бичии уруг ындыг хеп барын кайын билер ийик мен.

Ооң соонда бир дыштаныр хүнде кежээликтей база бир кижиле келди. Ол куу костюмнуг, ортумак дурт-сынныг, борбак арынныг кижини честем дораанна столче чалады.

— Вера кайыл? — деп, ол кижиле айтыра-дыр.

— Демин-не Сара-биле сад-таар бис дээш маңажыптылар.

башкы деп башкызын-даа эдертип алгаш келир улус чораан. Бир катап Пюрбю чогаалчы келгенде, честем мээң шүлүк шорбарлап турар кыдыраажымны ап алгаш:

— Көрөм, бо уруг база шүлүк шорбарлап чоруур хире кижиле ийин. Мооң моозун көрүп көрөм — дээш, ону чогаалчыга сунуп чыдыр. Чогаалчы ону туткалак чорда, ыткаш, кыдыраажымны честемниң холундан ушта соп алгаш, маңап чоруй барган мен. Олар каттыржып чыдып калган чүве. Ынчан көдээ уругнуң аажызы-дыр ийин. Амгы үениң шүлүк сомнап эгелээн уруглары харын боттары шүлүктерин

Чүгле арыннарывысче көржүр бо-ла. Комиссия хүлээп албаан ырывыс канчап бо сцена кырынче, арта-ла сурагылыг артистиң күүселдези-биле үнүп келгени ол ийик. Ол биске, аныяк авторларга, улуг-ла байырлал болган ийин. Ол ырны шииниң кол маадырыңга ырлаар кылдыр Сергей Бакизович боду эккеп берген чүве-дир. Ол ынчан театрның чогаал кезээнге ажылдап турган кижиле ышкажыл. Черле харын ыр хүлээп алыр комиссияга «ону база хүлээп алыр болза, ажырбас ыр-дыр» деп орган чүве. Ынчалза-даа шыңгылы комиссияның чамдык кежигүнери аныяк кижилерниң эккел-

Докулак ырлап турар ийин.

Бир эвес шүлүк Сергей Бакизовичге таарышпаан болза, ол дораан-на: «Бо шүлүк эвес-тир, мону дораан үзе тырткаш октавы!» дээр. Харын ындыг шүлүктерини корзинаже эвээш эвести кирип октагылаан мен ийин.

Бир катап дыка-ла эпчөк байдалга таварышкан мен. Ажылдап турганым «Тываның аныяктары» солуннун редакция-зының харысгалыг секретары Бай-Кара Карашпай летучка үезинде биске шыңгылы чугаалай-дыр: «Партияның чаа программаныңа хамаарыштыр откликтер (деткээн материалдар) чок, ол дээш шыңгылы шүгүмчүлелге таварыштывыс. Доп-дораан откликтер организастаңар!» дидир. Мен элээн каш кижилерни дилээн мен. Чүве чугаалап берипки дег кижиле чок болду. Дооза-ла ам-даа орта номчуп албаан мен дишкеш, ынавас. Дүштээр шакта бодум муңганып, «Партиям чаа программаны» деп шүлүк бижип шаап алгаш, ооң Карашпайга аппарып бээримге ол номчааш, аажок өөрээ: «Ол болбазыкпе, мону даартагы солунга аппарып салыптайн» дээш типографияже маңапты. Кежээ чанып ора, Сергей Бакизовичке дужа бердим. Ол черле ындыг чаңчылы-биле: «Чаа, ам чаа чүнү бижип тур сен, Катя?» дидир. Сумкамдан демги шүлүкчүнүң хоолгазын уштуп көргүстүм. База мактаар-ла боор деп бодап тур мен. Ол номчааш, хаваан дүйүптү: «Херекчөк чүведир. Дежурный шүлүк биживейн чор!» дидир. Ынай-ла апарган мен. Ол шүлүк даарта солун арнынга кестүп кэрэ болгай. Эдередей берген кезек тургаш, типографияже халып дээш бир дап бердим. Соксап кагдым. Солун парлаттына берген болза, оларны катап парлаар эвес. Бажыңымче элейтиптим. Аалым иштинге ол дүвүрелимни чугаалаарымга ол оожуктура-дыр. «Ажырбас ыйнаан. Сергей Бакизович ол шүлүктү солундан эскербейн баар чадавас». Шынап-ла, Сергей Бакизович ол номерни та номчаан, та номчуваан, мээң-биле ужуражып келгеш, ол дугайын чугаалаваан-даа ийин. Харын өске бир шүлүк дээш элээн мактады эвеспе.

Ооң соонда элээн каш чылдар эрткенде, Сергей Пюрбю, Олег Сувакпит, Владимир Серен-оол Өвүр кожунга литература хүннерин эрттирип чораан бис. Кожуннун дыка хөй черлеринге, кадарчы хонаштарга чедип, чон-биле ужурашкан бис. Сергей Бакизович мээң чон мурнунга номчуп турган шүлүктерини дыңнааш, аажок өөрээ. «Ол-дур, ам езулуг бышкан чогаалчы апарган-дыр сен» дидир. Ол меңээ шыңгылы экзаменге «5» демдек алган-дыр биле дөмей болган. «Хемчиктин ыры» деп шүлүглелим база аңаа таарышкан. Ол ону катап-катап номчааш, оон элээн хөй одуруларны боду шыйып каапкаш: «Ол-дур, езулуг шүлүглел-дир» дээр.

Сергей Бакизович аныяк шүлүкчүлерже дыка-ла кичээнгей салып, камныг өстүрүп чораан. Ооң шыңгылы шүгүмчүлели-даа, өөрүнчүг макталы-даа меңээ ханы өөредилге бооп чорааны мээң чогаалчы салым-чаянымга улуг салдырлыг болганын бөгүн миннип чугаалаары өөрүнчүг-дир.

Екатерина ТАНОВА,
Тываның алдарлыг чогаалчызы.

Сергей Пюрбюнуң 90 харлаанынга

БАШКЫМ ДУГАЙЫНДА СӨС

Танцылаарлары ол ыйнаан — деп, честем харылап кагды.

Угбам харын демин-не Сара угбай-биле кады (Сара дээрге Сарыг-оол чогаалчының кадайы Севилбаа угбайны ынчаар адаар турган) бедик ээжектеги шаараш идиктерин кеткеш, кайызы-даа шаараш ак хол-хаптарлыг, танцылаар дээш маңажып чорупкан чүве. Кызыл улунун танцылаар хеви ындыг чүве-дир аа деп бодап орган мен.

Келген кижиле чоруй баарга, честемден айтырдым:

— Ол кымыл, честей, база Вера деп кымын ынчаары ол?

— Шүлүкчү Сергей Пюрбю-дур. Ол угбаңны даады Вера деп адаар кижиле боор — дидир.

Кайгап боданып ор мен. Угбамны Кызыл улугу Соня дээр, ооң тыва адын Сапына дээр-ле чүве. Бо хоорай улугу каш-даа аттыг болур чүве-дир аа деп бодап ор мен. Угбам чедип келирге айтырдым:

— Шүлүкчү Сергей Пюрбю деп кижиле чорду. Ол сени Вера деп адаар кижиле чорду. Ындыг адың база бар чүве бе, угбам?

— Харын мени Вера деп адаар кижиле боор. Москвага-ла мени ынчаар адай берген кижиле ийин. Эштерим ооң аайы-биле мени база Вера дээр турдулар. Ол бир катап бистиң чурттап турар черивиске келгеш, бистер-биле хөөрежип ора, карманындан блокнот ужулгаш бижиттине берген чүве. Чоруурда ол бижип алган саазынын үзе тырткаш, меңээ берди. Ында «Верага» деп эгелиг шүлүк бижип каан болду. Уруглар ону сонургап, аразында былаажып тургаш, та канчаптылар ыйнаан, тыппаан мен ийин — дидир.

— Угбаңның Москвага таныжы-дыр ийин — дээш, честем каттырды.

— Че,че, Пюрбю ынчан өглүг-баштыг, Тывада кадайы болгаш уруу бар турган-на болгай. Анаа баштак кижиле-дир ийин. Чогаалчылар шупту ындыг улус бо — деп, угбам чугаалай-дыр.

Ооң соонда ол шүлүкчү угбам сугга бо-ла келирин көргөн мен. Сарыг-оол чогаалчылар-биле кады-даа келгилээр, Пальмбах

көргүзүп алып дээш чогаалчыларны эдерип маңажып турарлар ыйнаан.

Кызылдың № 2 школазының үстүкү классчылары шүлүкчү Сергей Пюрбю-биле ужуражылга эрттирип турган. Сонургааш ужуражылга болуп турган залдың эжин бичии чырта тырткаш көөрүмге, Пюрбю ында стол артында туруп алган чүве чугаалап турар чораан. Ооң соонда Пюрбюну үр-ле көрбээн мен. Өске чогаалчылар бажыңга кээп-ле турар, а Пюрбю чогаалчы чок боор чораан. Ол чүге келбейн турарын честемден айтырган мен.

— Ол ам Кызылда эвес, сонгаар өске хоорайда чурттап турар — деп, честем харылап каар чүве. Чогаалчының ынчан репрессияга таварышканын кайын билер ийик мен.

— Институт соонда аалым ишти-биле Туранга ажылдап турувуста, Альберт Седип-ооловичини комсомол обкомунун секретарына сонгуп каан. Оон Кызылга чедип келген бис. Ынчан кидин-не чогаалчы ажылыгы эгелей берген үеви чүве. Ыры хүлээп ап турар комиссия бар деп дыңнааш, орта чеде бердивис. Комиссия кежигүннериниң аразында Пюрбю чогаалчы бо-ла олур. Мени танып кааны ол боор, менче хүлүмзүрү аарак көргөш, бажын согаш кылып кагды. Комиссия кежигүннериниң шыңгызы-ла кончуг хире. Апарган ийи ырывыстың бирээзин — «Чораан ояар чоруур сен бе» (сөзү К.Кудажының) деп ырны хүлээп алгаш, «Комбайнерну» дараазында көргөй аан диштилер: «Че харын, ийи ырывыстың бирээзин-даа хүлээп алырга биске улуг чедиишкин» деп чугаалажып чанып олурдувус.

Удаваанда театрга Виктор Көк-оолдуң «Ах, чаражын» деп чаа шиизи үнүп эгелээн. Ону көөр дээш чеде бердивис. Ши эгелээн. Бир дыңнаарывыска, таныш аялга сценадан куттула берди. Сценаже аныяк, чараш саанчы кыс (ол рольду Кара-кыс Мунзук ойнап турган) бистиң «Комбайнерувусту» ырлап үнүп келди. Бис кайгап калган бис.

ген-не чүвөлери доозазын хүлээп ап турбас дээн хевирлиг хөөннерни илередип турар чораан. Ынчап комиссия эрттирбээн ырывыс Сергей Бакизовичиниң ачызында улуг артистиң күүселдези-биле чон аразында дораан тарай берген ийин. Ол бисти дыка-ла хөй-аыт кириген. Оон соонда улай-улай мээң «Күскү лирика» деп бөлүк шүлүктеримге Альберт Седип-оолович чараш аялгаларны бижээн. Олар Сергей Бакизовичке аажок таарышкан. «Агроном», «Сактыгышкын» деп ырларның сестери-даа, аялгазы-даа таарышканын ол мактаан. «Ол-дур, чаа үннер деп чүве» дээнин утпас бис. Ооң соонда Сергей Бакизович-биле улам чоок апарган бис. Ооң үнелиг чагыг-сүмезин, санал-шүгүмчүлелин улуг өөредиглиг школа кылдыр хүлээп ал, ону шүлүк теориязының талазы-биле башкым дээр апарган мен. Ооң сестери дыка-ла дээштиг болур чүве. «Шүлүкчү кижиле боду тускай үнүг, тускай хол үжүктүг, харында тускай темалыг болур журулуг» деп чагыр кижиле чүве. «Улус өтгүнмес, улустун чүвезин катаптавас» деп чагыр чораан. Чамдык шүлүктерни көргөш: «Че, бо-даа арай Сарыг-оолуш, Хөвөңмөйзиш кыннып турар чүве-дир, оларның хөөнү, оларның сөглөп каапкан сестери бар-дыр. Сен ынчаар биживес журулуг сен» дээр. «Кожаттаан сестерни, аайлаштырган одуруларны кижиле бүрүзү сөглөп-даа, бижип-даа болур. Ынчалза-даа ол шүлүк эвес-тир» дээр чораан. Чамдык ооң сеткилинге таарышкан шүлүктерни элээн мактагылаар: «Бо-дур, езулуг шүлүк деп чүве» дээр. Шагда он класс доозуп тургаш бижээним «Сылдыс караа кыпкалакта» деп шүлүкчү көргүзүрүмге, ону элээн мактады эвеспе. «Чараштыр. Мында бодун база тода кестүп тур сен» дээр. Ол шүлүккө Альберт Седип-оолович романс бижип каан. Ону Тываның «айлаң-хужу» Конгар Хүргүлек-даа, сурагылыг ыраажы Монгуш Өшкү-Саар-даа ырлап чордулар ийин. Бөгүн ону кайгамчык, катаптыг үнүг Эльвира

Сеткилдин хомудалы

СОГЛУРУНУҢ КЫРЫНДА

Эмчилерниң эмнеп шыдаваан аарыг кижилерин "Чедер" курорт сегидип, эмнээш салыр. Ындыг хуулгаазын хөлүвүстү кургадып алырывыска берге-ледир.

80 чылдарда ындыг эвес турган хөл чүве. Ам ажы-биле чугаалаарга, чарты чок, кургап кирген-дир, келир салгалга чүну артырар бис? Кандыг-бир хемчезен албас болза, берге байдалда-дыр. Хөлдүң ындыг байдальын Чазакта курорттар харыылаар даргалар билип-ле турар чүве ыйнаан. Хөлдүң хүн бүрү бичилеп бар чыдарын дыштанып келген улус эскерип турар. Каан хүннер база хөлдү эвээжедип турар. Канчаптар бис, кайыын суг бадырарыл?

Моон мурнунда чылдарда курорт шоолуг эвес, дериг-херексел-даа эвээш турду. Эмнедир улус оочурга хөй турган. Ынчан мал-маган безин чок турган. Курортту күрүне хандыктып турду. Чогум ынчан профэвилел организациялары улуска халас путевкаларны хөйну берип турган. Ынчангаш курортка дыштаныр улус хөй турган.

1996 чылдан эгелеп Савин Санчатович Ондар кол эмчи болуп ажылдап эгелээнден бээр курортта байдал өскерилген. Чараш-каас корпустар онза-дыр. Эмненир корпустар делгем, ишти каас-чараш, малгаш-биле эмненир черде оруннар четчир. Рапа-биле эмнээр ванналар хөйдүр. Кандыг-даа оочур чок, магалыг. Гидромассаж, хол массажы, шарко, циркуляция дээш, кандыг-даа эмнээр херекселдер бар.

Курорт девискээринде кижикылаштаар черлерни шуптузун бетон асфальт-биле кылып каан. Чурттаар корпустар делгем, арыг-силиг. Бир онза чүүл: курорт боду мал ажыл-агыйлыг. 200 хире инек, 100 хире хойлар бар, хаваннар база хөй. Ында кончуг арысалгалыг, кежээ, ажылчын улус бо бүгүнү малдап турар. Ынчангаш курорт эт, сүт, сметана, эжегей, тарак сатпас.

Дыштаныкчылар чалгааравас: хүн бүрү бир-ле солун чүүл болган турар. Клуб ажылдакчылары тывынгыр, улус-чонну

хөглөдип билер болду. Хүнде 4 удаа чөмгөрер. Чеми-даа онза-ла-дыр. Сүттүг шай үргүлчү турар. Өске чөмнениң экизи шуут кайгамчык. Корпуста аштакчы кыстар үргүлчү аштап чуп турар. Музей база ажылдап турар.

Күш-ажыл хоочуннарының корпузунга 15 кижикы турдувус. Аравыста кандыг кижини турбаан дээр! Кежээниң-не тывызыктажып, солун чугаалажып, хөөрежир бис. Эң-не хөглүг, улус каттыртыр солун киживис — артист чораан угбавыс Валентина Барыцмаевна Норбу. Ырлап бээр кылдыр ону дилээривиске, күзелди-биле уяранчыг ырызын бадырыптар. Орта хоочуннар дыка амыраар.

Дайын киржикчизи чораан маадыр ие, дайынның, күш-ажылдың хоочуну, ам суурунда арат ажыл-агыйны удуртуп чоруур угбавыс Вера Чүлдүмовна Байлак-биле клубка ужуражылга дыка солун болган. Ооң чугаазы солун-даа, муңгаранчыг-даа, ыглаксанчыг-даа чорду. 80 хар ашса-даа, угбавыс хевирин оскунмаан, чиик-сергек, хөглүг-омак-тыр.

Курортта дыштаныкчылар эвээш. Корпустар ээн турар. Ындыг эки курортка эвээш кижикы турарга, кончуг-ла хомуданчыг, каражалыг-дыр. Бо шагда путевка тып алыры бергедээн үе-дир бо. Даргаларывыс путевкаларны дөргүл-төрөл, таныш-көрүш тыртып бээр апарган хире-дир. Мен кырган, пенсионер, күш-ажылдың хоочуну, 40 чыл ажыл улус өөредилге шугумунга ажылдаан, ачамның репрессиялаптып чораанының дугайында херечилели база бар хиремде, 3 чыл иштинде путевка тып чадаштым. "Тып бээр бис" — деп 3 ай мегелеткеш, бодум курорттан курсовка садып алгаш дыштандым. Улустуң хөй кези курсовка садып алгаш, дыштанып турар болду. Ажылдап чорааш, 3 чыл улаштыр-даа путевка-биле борта дыштанып, кадым экижидип ап чораан мен.

Курорттуң кол эмчизи Савин Санчатович Ондар 1996 чылдан эгелеп ажылдааш, курорттун "арнын" өскерттипкен. Каас-

чараш курорт хоорайжыгаш кылып алган-дыр. Ол кончуг буянын, мөзү-бүдүштүг, шынчы, чонунга, даанган ажылынга бердинген, бергелерге торулбас, "алдын" холдуг, арыг угаанныг кижикы-дир. Ону мактавайн, кымны мактаар боор. Шупту эмчилерин удуртуп, ажыл-агыйны башкарып, курортту сегиткен кижикы ол-дур.

Мен бодаарымга, Савин Санчатович "Тываның алдарлыг эмчизи" деп атка шуут-ла төлептиг-дир. Бо эмчинин дугайында өөренип көрүп, ажыл-албанын хынап, ат-алдарын көдүрүп, аттан тышырын Чазак даргаларындан, курорттар баштаар черинден кезек хоочуннар дилеп тур бис. Ол — каая-даа хүндүткелдиг. Удурткан коллективи ажылчын, чурумнуг, кижикы бүрүзү даанган ажылынга шынчы бердинген-дир. Улусту хүннүң-не шинчип, кымнын кандыг черге кирерин бижип берип турар аныяк эмчиси Урана Сүгеевна Дембирел чазык-чаагай, хөглүг-баштак, дыштайыкчыларның хөй-аьдын көдүрүп, эвилең-ээлдээ-биле чонну кайгаткан. Малгаш, массажта ажылдап турар эмчи оолдарывыс эптиг-эвилең, тудунгур, дыннангыр болдулар. Шарко, циркуляцияда эмнеп турар эмчи сестразы Зоя Ариновна билдилип-ле эмнээр чорду.

Шупту эмчилерни бижири болза, солун арнынга каая сынар. Курорт-даа магалыг-ла-дыр. Тура албас кижикы 2 неделя болгаш туруп келди. Хову-Аксындан буду бастынмас, чүве чугаалавас оол келген. Неделя ажып чорда, буттары кылаштап, үнү үнүп, чугааланы берди. 18 хонгаш маңап турар, анаа чугааланып турар аларгаш, чана берди. Мындыг хуулгаазын хөлдүр. Ындыг онза курорттун хөлүн, дузун кадырып алырывыска кончуг-ла хомуданчыг-дыр. Кандыг-бир хемчезен алырын Чазак даргаларындан, депутаттардан улуу-биле дилээр-дир мен. Чедер хөлче сагыш салып, шинчилеп көрүнер. Ону бөдүүн чон дилеп турар.

Дудаа КЕНДЕН.
Бай-Хаак суур.

ВОДКА — РОССИЯНЫҢ ЧООРТУ ЧАСТЫР "БОМБАЗЫ"

Эксперттерниң бодалын езугаар алырга, бөгүн Россияда ижип турар араганың 70 хуузуң чажыт чокка бүдүрүп турары илерезен.

"ЧЕСКИНЧИГНИ" ПАКТААЛЫ ЧЕ!

15-17 чүс чылдарда тараадан кылган спиртти ары чигири холаан суг-биле холуп ижер турган. Ону ижерге арай чигир-зиг боордан башка, амданны аажок турган. 19 чүс чылдың төнчүзүнде ону "тараа арагазы" деп адай берген, чүге дизе ону тараадан кылып турган. Амгы үениң 40 градус арагазынын (водка) эге тургузукчусу улуг орус химик Дмитрий Менделеев болган деп санап турар, чүге дизе ол "Спиртти суг-биле холуурунун дугайында" деп аттыг эртем ажылын бижээш, доктор атты алган. Чогум-на харын водканы 40 градус кылдыр бүдүрерге, организмге чылыгны бээр, кижиниң өөжү этпес дээрзин ол бүзүрөткен.

Бистиң бурунгуларывыс араганы кандыг хемчээлдерге ижип турганнарыл? Арага садар шайлаарактар 123 граммны кудуп бээр, бичи дашкага 61 граммны кудуп бээр. Революция мурнунда стандарт водка шилинге 616 граммны кудар турган. Чартык шилге 307 граммны кудар. Улустуң селгүүстээш-киннери болган черлерге водканы 12,3 литрниң чочалдары-биле хемчээп садар. Эң бичи шилдин водказын "ческинчиг" деп адаар.

Даштыкы чурттарда ындыг эвес: виски, коньяк, водканы тускай черге (бар) садар, а садыгжы каш граммны садарын айтырбас, чүгле 30 граммны дашкага кудуп каар. Великобритания оон-даа эвээшти — 22 граммны кудуп бээр турган. 4-5 ындыг дашканы "шелипкен" кижини арагачы дээр. Ортумак назынын эр кижикы 600-800 грамм арага ижер болза, өлүр деп түннелди үндүргөн.

Россияда арага ишпестер 9-10 хуу хире, өйүнде ижерлер — 75-80 хуу, холпактанып ижерлер — 8-10 хуу, шуут арагачылар — 4-5 хуу бооп турар.

1917 чылдың революциязынын салым-чолунга водка онза

черни ээлээн. 1914 чылда делегейниң бирги дайыны эгелээнде, хаанныг чазак спирттиг суксунарны Россияның девискээринге садарын хораан. Ооң түннелинде Октябрь эргилдезинге чедир Петербургтун складтарынга 70 миллион кочал водка чыгдына берген, чоорту частыр "бомба" ол-дур ийин.

ӨДЕКТЕН КЫЛГАН СПИРТ

Революция сандараткан чуртка тараа шуут чедишпейн турган. Ооң-биле кады шынары куду спирт хайындырып турган картошка чедишпейн баарга, большевиктер өске холуглуг водканы хайындырып эгелээн. Манаа холбаштыр В. Ленин 1921 чылда Улус комиссарлар чөвүлелинде мынчаар бижээн: "Картофельди спирт бүдүреринге чарыгдап турарынга шуут удур мен. Спиртти чүгле торфтан кылып болур болгаш кылыр ужурлуг". Оон туржук эртемденнер спиртти өдектен кылырын безин саналдап турган.

Ынчалза-даа торфтан болгаш өдектен кылган спирт ижерин чон күзевээн. Самогон хайындырары эгелээн. Самогон хайындырарынга тараа курлавырлары чашканнап турар кижилерге удур шыңгыры хемчеглерни тургускан. Улустун дайыннарын революстуг судка киригеш, өнчүзүн хавырып, 10 чылдан эвээш эвес хуусаага карабажыңга олуртуп турган. 1922 чылда РСФСР-ге самогон хайындырганы дээш 500 муң кеземче херектерин оттурган.

Революция мурнундагы специалистер чоннун демографтыг байдальын барымдаалап, 2000 чылда Россияның ниити чону 594 млн. чеде бээр дижип турган, а бөгүн 145 млн. кижикы болган. Манаа дайыннар, аш-чут, революция, сталинчи репрессиялар каража салдары чедирген болбайн аан, ынчалза-даа араганың уржуу оон улуг деп санап турар. Арага болгаш экологтук салдардан Россия 100 млн. кижини чидиргенин эртемденнер санаан. ("АиФ" солундан).

ХАН БАЗЫЫШКЫНЫ УЛГАДЫР ААРЫГ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Бо амгы үеде эң-не нептеренгей аарыг. Дөрт кижиниң бирээзиниң-не ханының базыышкыны улуг бооп турар.

Хан базыышкыны улгады бээр таварылгалар мындыг:

- Эмин эрттир деңзизи улгадып семиртирге;
- Хөй дустуг чөм ижер-чиирге (чижээ, дустуг шай);
- Таакпылаарга;
- Араганы хөйну ижерге;
- Шимчээшкенин кылбас ажылдыг, азы хөй кезинде чыгып, олуруп турарга;
- Холестерин дээр бүдүмел ханга көвүдээрге;
- Чамдык аарыглардан аараанда (чигир аары, кара-бүүрек аары).

Чамдык таварылгаларда бо аарыг билдинмейн чоруур.

Хан базыышкыны улгатканда демдектери мындыг: баш аары, баш дескинер, карак шокараннар, баш ишти шиилээр болгаш думчук ханы тектүп болур. Бо чүүлдер баштайгы үеде билдинмес, олар аарыгның сөөлгү чадазында илереп кээр.

Хан базыышкыны улгадыр аарыг кижиниң назынын 10-20 хар чедир кызырып болур.

Кадык кижикы бүрүзү 40-50 хар

четкен сөөлүнде ханының базыышкынын чылда 1 катап хынадып ал турар болза эки. Эмнепейн турган улуг улустуң мээзинче хан чүгүрер, кара-бүүрек, карак баксыраар аар аарыглардан аары берип болур, чүрек инфарыгы болуп чадавас.

Хан базыышкынын бедитпес дизе, дараазында чүүлдерни сагыры чугула:

- Артык деңзи немеп, эмин эрттир семиривес;
- Дусту чөмге эвээшти ажыллаар;
- Арагалавас, таакпылавас;
- Хүн бүрүнүң чурумун (режимин), ажылдаарын, дыштанырын өйлеп таарыштырар;
- Эртенги зарядканы кылыр, спорт-биле найыралдажыр;
- Үргүлчү кылыктанып, аянарын соксадыр;
- Уйгуну эки чедир удуур;
- Ногаа-чимис аймаан чиир;
- Ак-саржаг, быштак, чуурга, чаглыг эът чиирин кызырар.

Бир эвес хан базыышкыны улгады берзе, эмчинин хайгааралынга тура эмнедир.

Хан базыышкыны кудуладыр эм оьттар бар.

Оларнын бирээзи — пустырник. Бо оьт хан-дамыр, чүрек

аарыгларынга удур дээштиг, нерв системазынга эки салдарлыг. Ону хайындыргаш, ижип болур. Бир эвес хан базыышкыны херээжен кижиниң айдемдээниң өскерлип турар (климакс) үези-биле капсырлашкан болза, дараазында оьттарны ажылдап болур (грамм): Кас лапчатказы (оьт) — 25,0 Улуг чистотел (оьт) — 25,0 Муң-бүрү бодун (оьт) — 25,0 Алтека ромашказы (оьт) — 25,0.

Хан базыышкыны бадырар каттар дугайын утпазы эргежок чугула. Чижээлээрге, долаана, рябина, эргииш. Долаананы 10г кадын азы чөчөз 100 г водка азы 70 хуу спирт-биле холааш, карангы черге 10 хондур тургузар. Ол хандыны хүнде 30 дамдыны сугга холааш, 3 катап ижер.

Хан базыышкыны улгадыр аарыга удур дараазында оьттарнын холумаан ажылдап болур (грамм):

- 1. рябина (кады) — 15,0
- морковь (чемижи) — 10,0
- фенхель (кады) — 10,0
- валериана (дазылы) — 15,0

- хвоц (кады) — 10,0
- долаана (кады) — 15,0
- василек (чечээ) — 10,0
- 2. тулаа сушениказы — 60,0
- долаана кады — 40,0
- эмниг донник — 10,0
- бессмертник песчаный — 50,0
- хадың бүрүзү — 10,0
- чигир-сиген дазылы — 20,0
- мать-и-мачеха (бүрүзү) — 20,0
- хову хывыды — 30,0
- койнут (укроп) — 30,0.

Оьттарны үүрмектээш, холуй былгапкаш, бүдүн-чартык стакан хайындырган сугже 1 улуг омааш иштин урупкаш, улуг эвес отка 15 минута хайындыргаш, 45 минута тургузар. Чөм ижер мурнунда 40 минута бурунгаар стаканның чартык иштин хүнде 3 катап ижер.

Хан базыышкыны улгадырга, чөмни өйлеп таарыштырар. Бо чөмнени кылып чинер:

- 1. Тыквалыг, сүттүг, манкалыг ак быдаа: тыкваны картаар, бичи-бичи кылдыр кескеш, сугга хайындырар. Сооткаш, чуура дүрбүүр. Сүттү хайы-

дыргаш, манна крупазын ургаш, 10 минута хайындырар. Хайындырып алган тыкваны холааш, чигирлээр, тавакка каарда, саржагны холуп алыр.

- Сүт — 350 г
- Тыква — 100 г
- Манна крупазы — 25 г
- Ак-саржаг — 10 г
- Чигир — 15 г
- Сүт — 100 г.

2. Ары чигирлиг, фруктулуг, чиңге-тараалыг кадык: чиңгетарааны эки чуп каапкаш, хайнып турган сүтче уруптар, оон чигирлээр, 10 г ак-саржагны немээш, хайындырар. Суу эвээжеп хайны бээрге, чуп каан фруктуларны каар. Ооң соонда 2-3 шак иштинде духовкага суп каар. Тавакка каггаш, ак-саржагны холуур. Ары чигирин аңгы тавакка салыр.

- Чиңге-тараа (соктап каан) — 50 г
- Чернослив — 30 г
- Кургадып каан абрикос — 20 г
- Изюм (узүм) — 20 г
- Сүт — 100 г
- Ак-саржаг — 20 г
- Чигир — 5 г
- Ары чигири — 30 г.

Улуг-Хем кожуунда Эйлиг-Хем суму чагыргазы ада-иелер болгаш өөреникчилерниң аразында таарымчалыг байдалдарны тургускан. Мал, ылаңгыя өшкү коданнары, элээди назынныгларның тевиинче школачы күш-ажыл дыштанылгасында бүргеттинген турган. Тоттур оъттап алган хөкпектер, хунаннарның оюну — езулуг “халас концерт”. “Өшкү чудаанын үзер” дээри ылап шын. Бо ийи аныяк ак хөкпектерниң кайызының-даа кудуруктары өрү астынчак. Оларның күш-шенээшкинери — кадарчыны мал кадарарының билдилинин, одар-белчирини шилип билириниң херечизи.

Чадаг өшкү соондан кылаш-таары — бир хүн бежен-алдан хире километрни эртери. Ынчангаш школачы Сылдыс Тюлюш чадаг-терге-биле даг-дашче үнүп турган.

Ыттар ооң шынчы дузалакчылары. Мал кадарарынга өөрөнгөн ыттар үстү берген шээр малды ниити коданче кири сывырыптар. Бөрү, мал оорун олар эндээр эвес. Ээре каапкаш, ол угну ээзинге “айтып” бээр. Бөрү чыдын думчуунга хапкан багай ыт артында кудуруун мунуптар. Өгже, мал ээзинче дывыржыыр.

Чайгы үеде школачы кыстарның мал аразында чым жы үзүлбес. Дузалакчы кадарчы Татьяна Оолак биле сески

Кым каяа дыштанганыл?

МАЛ АРАЗЫНГА

классчы Чодураа Тевекей эрик кыдыынга келгеш, шээр малдың алгыкежин чүп турган. Шак ол ажыл аныяктарның боттарының күш-дамыр сайзыралынга деңгелге чок ажык дузалыг. Шимчээшкин бүрүзү барык өл-хаак. Дезевилей алырга, индий йог мергежилге. Мен бодаарым-

Тюлюш Сылдыс.

га, кадык-шыл, мага-бот быжыглаар ук шимчээшкинден харын ажып турар янзылыг. Амыдыралдың бурунгу арга-хевири чүс-чүс чылдарда бисти камгалап, өрү тыртып келген. Ынчангаш ооң хуусаазы

индий йог мергежилгелерден-даа эрте тывылган чадавас.

“Арыг агаарның ванназынга” элээдилерниң сам-танцы-биле шуут демей шимчээшкини бир онзагай көрүш. Эйлиг-Хемниң элээди-даа, оон улуг-даа назылыг кыстары ол хире чараш, ол хире амыдыралчы. Шагаан-Арыг ол чарыының дужунда, Буура-Тайганың эдээнде мал-маганныг, чер-шөлдүг кижилер-даа, ында оларның малы-даа чараш-ла. Ажылдаар черлер барда, кым-даа ус-шевер көстүр болбайн канчаар.

Арапчор ОКСУР.

Тевекей Чодураа — 8 классчы, Оолак Тая — 2 дугаар кадарчы.

Тываның тевелери Россияның зоопарктарында хереглелдиг

Мокар мерээнер

Тывада теве малдың баш санының кызырлышыккыны доктаап кел чыдар. Бир эвес 2002 чылда бо азырал малдың саны 129 баш турган болза, бо чылдың август 1-ниң байдалы-биле республиканың коллективтиг ажыл-агыйларында 131 баш теве бар дээрзин ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыды Николай Алдачи дыңнаткан.

Байдалдың чүгээртээшкиниге төрүүр малдың баш санынга күрүнөден дотацияны киригени улуг рольду ойнаан. Бөгүн Тываның тевежилери бир төрүүр малга онааштыр 3187 рубль хемчээлди дотация акшазын ап турарлар. Чоокку үеге чедир малчыннар тевелерин кол нуруузуңда этке соп турганындан бо ховар, чараш мал чидериниң кырында келген турган. Эки талаже өскерлиш-киннер турзажок, чоокку чылдарда тевениң баш санының дүрген өзери манаан ажык чок. Чүге дизе азырал амытаннарның аразындан теве эң-не улуг

хуусаалыг — бир чыл чартык — боосталгаш төрүүр.

Амгы үеде эвээш санныг тевелер Кызыл, Улуг-Хем болгаш Тес-Хем кожууннарда арткан. Оларны кол нуруузуңда чүк сөөртүрүңге ажыглап турар, тевелерниң дүгү бедик үнелелде. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый ямызынга өйлеп-өйлеп-ле Россияның зоопарктарындан бо азырал малга чагыглар кирип турар. Ылаңгыя Красноярскиниң зоопаргынга тыва тевелер, сарлыктар болгаш сыйынар дарый хереглеттинип турар.

Tuva-online

Сүлде-демдектер делгелгези

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң геральдика талазы-биле экспонаттарын Новосибирск хоорайда эртип турар “Россияның күрүне сүлделери” деп округ делгелгезинде кириштирген.

“Сибирь” деп округтун информастыг төвүнүн дыңнатканын ёзуугаар алырга, делгелгеде XVII чүс чылдан эгелээш бо хуннерге дээр Россияның күрүне сүлделериниң төөгүзүн киригген база Сибирь федералдыг округ-

тун составынче кирип турар күүсекчи эрге-чагырганың девискээр болгаш федералдыг органның сүлде-демдектериниң дугайында материалдарны делгезен.

http://gov.ru.

Тываның школачылары күш-культурага немей шыдырааны өөренир

Сентябрь 1-ден эгелеп Тываның бүгү ортумак школаларында “Шыдыраа теориязы” деп чаа эртем көстүп келген. Ол дугайында чогуур дужаалды республиканың өөредилге сайыды П.А. Морозов үндүрген. Боду-

нун шиитпирин ол шыдыраа дээрге Тывада эң нептеренгей, хөйге чедингир болгаш чарыгдал чок спорттун хевири деп тайылбырлаан.

Lenta.ru

2003 чылдың сентябрьда Тывага Калачакраны ыдыктап эрттирериниң ПРОГРАММАЗЫ

Эрттирер чери — Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион

Сентябрь 4, 5 (17.00—20.00) — Халга Джецун Дамба Ринпочениң эге өөредии.

Сентябрь 6-да (10.00—13.00)—Калачакра мандалазын тудары.

Сентябрь 7-де (10.00—13.00) — Калачакраның езулал танцызын Намгьял ламалары күүседир.

Сентябрь 8 (17.00—20.00)—Калачакраның белеткел ыдыктаашкыны.

Сентябрь 9, 10 (17.00—20.00)—Калачакраның кол ыдыктаашкыны.

Сентябрь 11, 12 (9.00—21.00)—Калачакра мандалазын көөрү.

Сентябрь 13 (9.00)—Калачакра мандалазын бузары.

Ачы-буян өргүлдезиниң реквизиттери:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының

Канцеляриязы

ИНН 1701033172

КПП 170101001

Л/с 40603810300002000222

«ТЫВА Республиканың

Улус банкызы» АБ ААН-

ниң банкызында

БИК 049304735

ИНН 1700000350

Кор/счет

3010181050000000735

Телевирниң

сорулгасы —

«Ачы-буян өргүлдези».

АЧЫ-ДУЗАНЫ АЖЫГЛАҢАР!

“Химбүдүмел-биле дүрген аштаар” хууда бүдүрүлгө тоннарны, алгы-кештен кылган кылыгларны, хевистерни болгаш хевис кылыгларны химиктиг аштаар ачы-буяны чедирип турар. Ол ышкаш эттээн алгы-кеш кылыгларын өңнеп, будуур ажылды кылыр бис.

Кылыгларны бажыңарга азы бүдүрүлгелерге барып алгаш, дедир чедирип бээр бис.

Өнчүнүң кандыг-даа хевирлериниң бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары, кедер тускай хептерни арыглап чуурунун керээлерин чарыңар!

Адреси: Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылга бажыңы. Телефону: 3-59-07.

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы аар болгаш үр эвес аараанының соонда “Тыва АССР-ниң культуразының алдарыг ажылдакчызы”, күш-ажылдың болгаш күш-ажылчы фронтунун хоочуну

Иван Тоолаевич КОМБУНУҢ

мечээни-биле ооң өг-бүлезинге ханы кажыыдалды илередип тур.

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилеп-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7047. Чагыт 102.

АГАР САНЬЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыйлаар.